

Муқаддимаи соли 2020

Рисолаи таҳқиқии «Дар қаламрави Бедил» ба мавзӯи таъсиргузории сабку афкори яке аз бузургони фарҳангу адаби мо - Мирзо Абдулқодир Бедили Деҳлавӣ бар хавзаҳои гуногуни адабиёти форсӣ - Ирон, Афғонистон ва Осиёи Марказӣ ва пайравии сабкию фикрии наслҳои баъдӣ аз осори ӯ бахшида шудааст.

Бо пешниҳоди матни дастнависи он чанд нукта таъкид мегардад, ки хонандаи гиромӣ лутфан дар назар дошта бошад:

1. Рисолаи ҳозир солҳои 1996-1997, яъне дар замони ҷавонии муаллиф ва ҳудуди 25 сол пештар таҳияи шудааст ва сатҳи он то ҷоё навкорона аст. Аммо мавзӯи он аз назари адабиётшиносӣ хеле муҳим буда, маълумоту мазмуну хулосаҳои барои аҳли илму адабиёт, хусусан барои дӯстдорони каломи Бедил сарчашмаи бисёр хуб хоҳад буд.

2. Бинобар гузашти ин муддат, имрӯз вазъияти бедилгароӣ ва бедилшиносӣ дар Тоҷикистон, Ирон ва Афғонистон то ҳадде тағйир ёфта, дар ин самт падида ва осори дигаре низ ба миён омадаанд. Хусусан, дар ин муддат ин

мавзӯъ дар ҳавзаи адабии Ирон таҳаввули амиқ ёфтааст. Бинобар ин, рисолаи ҳозир вазъи ин мавзӯъ то соли 1997-ро дар бар мегирад.

3.Чун он вақт дар Афғонистон «даврони Толибон» буду ба муҳити адабӣ ва осори чопии ин ҳавза дастрасии мустақим надоштем, боби сеюми рисола, ки ба ҷойгоҳу нуфузи Бедил дар Афғонистонро дар бар мегирифт, ҳамчунон нотамои мондааст.

4.Аз баски рисола барои чопи силсилаӣ дар маҷаллаи адабии иронии «Ошно» таҳия шуда буд, дар забонаш баъзе истилоҳоти он ҳавзаи забон қорбурд ёфта, ҳамчунин дар он талоши барои хонандаи ҳавзаи адабии Ирон муаррифӣ намудани баъзе шахсияту суннатҳои муҳити адабии Мовароуннаҳр низ мушоҳида мешавад. Матни ҳозир дастхати қории муаллиф буда, нусхаи ниҳойӣ ва чопии китоб, ки бояд соли 1998 ба алифбои форсӣ нашр мешуд, ҳоло дастрас нест.

5.Агар умр боқӣ бошад, дар фурсати муносиб ин китоби аз назари мавзӯӣ бароям муҳимму ҷолиб такмил гашта, дастгоҳи илмии он дуруст шуда, фарогирии он бо вазъи имрӯзи масъала дар ин се ҳавзаи адабӣ ва низ ҳавзаи Ҳинд мутобиқ карда ва чопи қоғазии он анҷом хоҳад шуд.

АБДУЛЛОҲИ РАҲНАМО

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

*(баррасии таъсири сабку андешаи
Бедил бар ҳавзаҳои адабети форсӣ)*

1997

Мундариҷа

Оғози сухан

Бахши аввал: Бедил дар муҳити адабии Ирон...

Чаро Бедил дар Ирон шӯҳрат наёфт?...

Заминаи таърихи нуфуз наёфтани Бедил дар Ирон..

Заминаи адабии нуфуз наёфтани Бедил дар Ирон..

Бозтоби омилҳои нуфуз наёфтани Бедил дар асри ҳозир ..

Далели мазҳабии ношинохта мондани Бедил дар Ирон ..

Оё Бедил “гумгашта” ба Ирон меояд?....

1. Вусъати ҷопи осори Бедил

2. Пажӯҳиши рӯзгор ва осори Бедил

3. Пайравӣ аз мактаби шеърӣи Бедил

4. Бедилнаҳои як шоири Иронӣ

Бахши дуюм: Бедил дар фарҳанги Мовароуннаҳр.....

Заминаҳои нуфузёбии Бедил бар фарҳанги Мовароуннаҳр

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Марзҳои нуфузи Бедил бар фаҳанги минтақаи Мовароуннаҳр.....

а) Нуфузи Бедил бар адабиёти Мовароуннаҳр.....

Сухане аз авзои адабии минтақа дар остонаи вуруи Бедил.....

Даврони тасаллуту Бедил бар адабиёти Мовароуннаҳр.....

Баъзе шоирони пайрави Бедил ва намунаи осори онҳо.....

1. Тошхуча Асирии Ҳучандӣ
2. Саид Зуфархон Ҷавҳарӣ
3. Туграли Аҳрорӣ
4. Савдо

б) Нуфузи Бедил бар андешамандони минтақа

Аҳмади Дониш ва Бедил

1. Аҳмади Дониш дар чанд сатр
2. Нигоҳи Аҳмади Дониш ба Бедил

3. Шеваҳои истифодаи Дониш аз осори Бедил

Мавзӯҳои мавриди тавачҷуҳи Дониш дар осори Бедил

- а) Масъалаи инсон ва ҷойгоҳи ӯ
- б) Зарурати воқеъбинии динӣ ва ҳамзистии мазҳабҳо
- в) Масъалаи мадраса ва ислоҳи низоми дарсӣ
- г) Муштаракоти дидгоҳҳои фалсафӣ

Нуфузи Бедил миёни гурӯҳҳои мардум

Ҷойгоҳи Бедил дар Мовароуннаҳри Шӯравӣ

Пеш омадани негилизм ё пучгароии фарҳангӣ

Аз бедилгарой ба бедилшиносӣ?

Ташаккули бедилшиносии шӯравӣ

Арзёбии шахсият ва андешаҳои Бедил дар бедилшиносии

Шӯравӣ

Арзёбии бедилгарой дар бедилшиносии Шӯравӣ

Садриддин Айнӣ ва Бедил

Бедилгароии Айнӣ

Бедилшиносии Айнӣ

Бедил дар шеър ва ҷомеаи муосири тоҷик

Бахши сеюм: Бедил ва Афғонистон

Баъзе навиштаҳои бедилшиносони Афғонистон

Баъзе адабиёти истифодашуда

Оғози сухан

“Аз машриқи Ирон ба ҳар сӯ, ки биравем, чӣ ба Тоҷикистон, чӣ ба Афғонистон, чӣ ба Покистону чӣ ба Ҳиндустон, аз ҳар кас, ки забони форсиро аз модар омӯхта ё дар дабистон ба он хӯ гирифтааст, аз дувист миллион мардumi ин кишварҳо, ки бо забони форсӣ унс доранд, шабу рӯз дар хилват ва чилват гоҳу бегоҳ номи Бедилро мешунавед”¹. Ин суханон, ки баёнгари шӯҳрати фарогири Мирзо Абдулқодир Бедил² пеши форсигӯёни ҷаҳонанд, ба донандаи бузурги таърихи

¹ Сайид Нафисӣ, мукаддима бар китоби “Бедил чӣ гуфт?”, навиштаи Файз Муҳаммадхони Закариё, Техрон, ҷопи Тобон, с 1334 ҳ.ш.

² Мирзо Абдулқодир Бедил Азимободӣ ё Дехлавӣ аз **шоирони форсизабони** сарзамин Ҳинд буда, дар соли 1054 ҳиҷрӣ ё 1644 мелодӣ дар Азимобод ё Патнаи имрӯз ба дунё омадааст. Ӯ ҷузъиёти тарҷумаи ҳолии худро дар асари арзишманди “Чор унсур” баён доштааст ва аз ин рӯ дар мавриди таърихи вилодат ва ҷараёни зиндагии ӯ миёни навиштаҳои муаллифони тазкираҳо тафовути чандоне ба назар намерасад. Ӯ дар соли 1133 ҳиҷрӣ дар Дехлӣ, ки солҳои охири умраш дар он сипарӣ мешуд, вафот кардааст ва марқади ӯ то имрӯз дар ин шаҳр воқеъ аст. Тибки навиштаҳои гуногун, гузаштагони Бедил аз мардумони Мовароуннаҳр будаанд, ки ба Ҳинд ҳиҷрат намудаанд ва асли ӯ аз қавми муғулони арлос ё барлос будааст² Бедил аз пурбортарин адибони форсӣ буда, осори зеро аз худ бачо гузоштааст: 1.Дебоҷа 2.Ирфон. 3.Тури маърифат 4.Нукот 5. Ишорот ва ҳикоёт 6.Руқаот 7.Чор унсур 8.Муҳити аъзам. 9. Тилисми ҳайрат 10.Ғазалиёт. 11.Рубоиёт 12.Қасоид. 13.Қитаъот ва қитъаҳои таърихӣ 14.Таркибот ва тарҷиот 15.Ташбеҳот ва тамсилот. Теъдод аз ин осор, мисли Ирфон, Тури маърифат, Муҳити аъзам, Ишорот ва ҳикоёт, Тилисми ҳайрат ва ҳамчунин ғазалиёт, рубоиёт, қасоид, қитъаот, таркибот ва тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот манзум буда, бақия осори насрианд.

адаби форсӣ устод Сайид Нафисӣ таалук доранд. Ӯ дар пешгуфтри китоби “Бедил чӣ гуфт?”-и Файзмухаммадхони Закариё дар канори муаррифии мухтасари рӯзгору осори Бедил чунин меорад: “Муаррифии сухани Бедил ба ҷомеаи адабии Ирон аз қорҳои лозим буд ва ҷойи он аст, ки иронӣён ҳам ин шоири бузургро, ки аз мафохири забони форсӣ, монанди дувист миллион мардуми дигари форсизабони ҷаҳон бишиносанд...”¹

Гарчӣ ин қавл ҳудуди чил сол пештар гуфта шудаду дар ин муддат адабиёту адабиётшиносӣ таҳаввулоти зиёдеро пушти сар гузоштааст, вале зарурати шинохти Бедил дар Ирон ҳоло низ чун як мавзӯи адабии рӯз аз сӯи муҳаққиқон ба миён гузошта мешавад. Дар кӯтаҳтарин баён, моҳияти масъала ин аст, ки адиб ва андешавари шаҳир Мирзо Адулқодир Бедил Дехлавӣ, ки дар Мовароуннаҳру Афғонистон ва пеши форсигӯни Ҳинду Покистон аз бузургтарин шоирони форсӣ ва орифони исломӣ ба ҳисоб омада, аксари ҷараёнҳои фикриву адабии пасомади хешро зери нуфузи шадид қарор додааст, ба таври шигифтборе то солҳои охир дар Ирон қариб ба тамоми шиноҳа нашудааст.

Чун зикри чунин ҳодисаи нодири таърихи адабиёти форсӣ чизи тозае нест ва баъзе соҳибназарони мавзӯ борҳо ба он ишорат доштаанд, ҳадафи навиштаи ҳозир низ фақат баёни гумгаштагии Бедил дар Ирон набуда, зимни он талош шудааст, ки бо зикри сабабҳои таърихиву адабии ин пешомад, ба ҷойгоҳи Бедил пеши форсигӯни минтақаҳои гуногун

¹ Ҳамон манбаъ, сах.5

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ва дараҷаи таъсири сабку андешаи ӯ бар адабу фарҳанги ин ҳавзаҳо ва хоса минтақаи Мовароуннаҳр, андаке рӯшай андохта шавад.

Муаррифии шахсияту осори Бедил низ ҳадафи ин навишта нест ва ин кор аз сӯи тазкиранависони садсолаҳои охир ва муҳаққиқони муосир камобеш анҷом шуда ва ба қавли Сайиди Нафисӣ, дар бораи ӯ дар ҳамаи китобҳои, ки дар шеъри форсӣ аз қарни ӯздаҳум ба баъд баҳс кардаанд, матолиб бисёр аст.¹ Албатта, тазкиранависон ҳангоми муаррифии ӯ аксар ситоишгарӣ карда, то ҷое ба ибораву ҷумлаҳои сунӣи фурӯ рафтаанд, ки гоҳо аз як саҳифаи ҷунин матн як маълумоти дақиқ ба даст намеояд. Ин аст, ки ҳоло талоши бо матнҳои печидаи тазкираҳои шиносонидани бузургони адабу ирфон на танҳо бенатиҷа аст, балки шояд натиҷаи баръакс низ бидиҳад.²

¹ Ҳамон манбаъ, саҳ. 2

² Ҳасани Ҳусейнӣ. Бедил, Сипехрӣ, сабки ҳиндӣ. Чопи дуввум, интишороти “Суруш”. Техрон, с. 1368 х. ш. саҳ.13

Бахши аввал: Бедил дар муҳити адабии Ирон

Чаро Бедил дар Ирон шӯҳрат наёфт?

Мачаллаи “Шеър” дар Техрон ахиран навиштааст, ки “акнун мо метавонем иддаё кунем, ки шеъри имрӯзаи Ирон ба тамоми аз Бедил мутаассир аст”.¹ Агар чунин “иддаё” дар Ирон фақат имрӯз раво бошад, хавзаҳои дигари шеъри форсӣ, хоса Мовароуннаҳру Афғонистон ҳануз аз асрҳои 18 ва 19 зери таъсири шадиди Бедил қарор гирифта буданд. Пас чаро ин шоири пурасрор натавонист дар Ирон низ шинохта шуда, шеъри хавзаи Иронро низ дар ҳамон аҳд тахти таъсир гузорад?

Аз таърихи форсигӯён ва сарнавишти шеъри форсӣ бармеояд, ки ин савол бо чунин посухи осоне чун “иронӣ набудани Бедил” созгор нест ва гарчӣ акнун маркази рушди забони форсӣ асосан ба Ирон кӯчидааст, дар ҳамаи марҳилаҳои таърих мардумони Мовароуннаҳру Афғонистон низ дар эҷоди ин

¹ Мачаллаи “Шеър”, шумораи 11, тирмоҳи 1373

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

фарҳанги азим дӯш ба дӯши аҳли Ирони имрӯз будаанд ва пасравии фаҳангие, ки бо сабабҳои сиёсӣ иқтисодӣ дар ин сарзаминҳо пеш омадааст, онҳоро аз ҷамъи ворисони фарҳангу забону адабиёти форсӣ берун намекунад. Аз ин рӯ, дар навиштаи ҳозир аз ҷойгоҳи Бедил дар муҳити адабии Ироно Мовароуннаҳру Афғонистон чун аз мақоми як шоир дар ҳавзаҳои мухталифи як фарҳанг сухан меравад, ки танҳо дар ҳакин сурат ин баҳс маъно хоҳад дошт. Бо чунин нигоҳ, метавон гуфт, ки ношинохтагии Бедил дар Ирон масъалаи қобили таваҷҷӯ буда, омӯзиши он аз арзиши муносиби адабиву тадқиқӣ бархурдор аст.

Бо дар назар гирифтани сарнавишти Иронзамини таърихӣ пас аз асри 15 мелодӣ ва таҳаввулоти сиёсӣ фарҳангӣ дар бахшҳои ҷудоғонаи он, метавон гуфт, ки дар Ирони имрӯз ношинохта мондани Бедил тасодуфӣ набуда, дорои заминаву сабабҳои таърихӣ фарҳангӣ мебошад.

Заминаи таърихӣ нуфуз наёфтани Бедил дар Ирон. Нахустин сабабе, ки пеш омадани чунин вазъиятро имконпазир кард, ба таҳаввулоти сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон пас аз асри 15 марбут аст, ки ба ду ва сипас ба се шоҳи калон ҷудо шудани ҳавзаҳои ягонаи фарҳангу адабиёти форсиро дар пай доштааст. Дар натиҷаи бахшҳои бузурги Хуросонро соҳиб шудани хонадони Сафавӣ, дар қаламрави як фарҳанг ду низоми сиёсӣ ё ду давлати рақиб таъсис ёфтанд, ки тафовути манофеи сиёсии онҳо ва ҳоса, роғишорӣ ҳокимон ба равиҳои гуногуни исломӣ, ки дар он аср боиси низоҳои мазҳабӣ низ гардида буд, сабаби қоҳиши робитаҳои Ирони Сафавӣ ва

дигар сарзаминҳои форсигӯй ва хусусан, Мовароуннаҳр шуда, ин ҷудоии сиёсӣ идомаи рушди фарҳангу адабиёти ягонаи форсиро ҳалалдор намуд.

Дар пайи ин ҷудой, ба қавли Ян Рипка, “адабиёти **иронӣ** аз ҳамгомии нирӯҳои ин кишварҳо, ки то кунун аз он бархурдор буд, маҳрум монд ва ин адабиёт ҷанбаи байналмилалӣ худро аз даст дода, ба тадриҷ ҷанбаи сирфан **форсӣ** пайдо кард”.¹ Тавре ки дида мешавад, Ян Рипка истилоҳи “адабиёти **иронӣ**”-ро дар нисбати адабиёти ягонаи қабл аз ҷудошавӣ ва вожаи “**форсӣ**”-ро дар нисбати адабиёти баъд аз он давраи Ирон истифода намудааст.

Муҳаққиқини дигар низ бар онанд, ки бино бар таҳаввулотӣ мазкур, адабиёти Ирони баъд аз асри 16-и мелодӣ ба ду ва баъдан ба се шоха ҷудо шуда ва ҳар яке дар тӯли чор садсолаи охир арзишҳо ва суннатҳои хоси худро касб намудаанд. Иржа Бечка бо зикри ин нукта, ки “адабиёти шаклгирифта байни асрҳои 10 ва 15 бояд ба унвони адабиёти форсии тоҷикӣ қаламдод шавад”², адабиёти ин давраро адабиёти ягона медонад ва аммо адабиёти форсӣ дар Мовароуннаҳри асрҳои 16 то 20 ро зери унвони “адабиёти тоҷик” ба таври ҷудогона мавзӯӣ омӯзиш қарор медиҳад. Албатта, пешниҳоди Бечка дар мавриди қорбасти истилоҳи “адабиёти форсии тоҷикӣ” дар илми адабиётшиносӣ мавриди баҳсҳои тӯлонӣ қарор гирифтааст, лек бо ин истилоҳ ӯ бештар ба пеш

¹ Ян Рипка, Таърихи адабиёти Ирон. Тарҷумаи дуктур Исо Саҳобӣ, Техрон, 1354 ҳ.ш. саҳ.464

²Иржа Бечка, Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон, тарҷумаи Муҳаммад Ибодиён ва Сайид Аббоснаҷоди Ҳичратдӯст, нашри Маркази мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангии байналмилалӣ, Техрон, 1372, саҳ.3

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

омадани шохабандӣ дар адабиёти ягонаи форсӣ ишора менамояд.

Баъд аз ин чудой сарнавишти адабиёти форсӣ дучори як тағйири асосӣ шуд ва дар дарозмуддат ба ҷое кашид, ки ҳар як аз ин минтақаҳо дорои адибону бузургон ва “малик-уш-шуаро”-ҳои худ гашта, хоса дар асрҳои 18 ва 19 мелодӣ ба ҳавзаҳои адабии ҷудогона табдил шуданд ва Мовароуннахру Афғонистон ҳамроҳ бо охири кунунҳои адаби форсӣ дар Ҳинд аз як сӯ ва Ирон аз сӯи дигар ҳаёти адабии мустақили худро пеш мебарданд. Ин буд, ки аз шоирони форсигӯи он рӯзгор иддае дар як муҳит шинохта буданду бақия дар муҳити дигар. Ин амр на танҳо хоси Бедилӣ Деҳлавӣ, балки даҳҳо шоиру нависианда танҳо дар яке аз ин ҳавзаҳои адабӣ соҳибном буданд, чунончӣ шоирони мактаби “бозгашт”, ки дар Ирон ниҳоят машҳур ва дар Мовароуннахр умдатан шӯҳрате надоштанд.

Ин ҷараёни фарогир буд ва камтар шоироне тавонистанд, ки марзҳои муҳити адабии хешро даршикаста, дар ҳавзаи дигаре, ки дар натиҷаи ҷудоии тӯлонӣ сабқу анъанаву суннатҳои худро дошт, шӯҳрат ёбанд. Аз тазкираҳои, ки дар ин давра дар Осиёи Марказиву Афғонистон ва Ҳинду Ирон ба таври ҷудогона навишта шудаанд, метавон номи садҳо шоири “бузург” ва “шахир”-ро хонд, ки дар ҳориҷ аз ҳавзаи худ қариб шинохта нестанд.

Заминаи адабии нуфуз наёфтани Бедил дар Ирон. Мутолиаи муҳити адабии Мовароуннахри асрҳои 17 ва 18 нишон медиҳад, ки дар ин давра пайвандҳои

адибӣ бо Ирон комилан қатъ нагашта, осори шоироне чун Соиби Табрзӣ ва Калими Кошонӣ дар ин муҳит низ шинохта будааст ва Саидои Насафӣ, аз бузургшоирони Мовароуннаҳр дар он аҳд, то ҳадди чашмгире зери таъсири Соиб шеър гуфта ва дар куллиёти ӯ илова бар ашъори мушобеҳ даҳҳо мухаммаси комил мавҷуд аст, ки бар ғазалҳои Соиб баста шудаанд¹. Ин вазъ ба он маънист, ки бо вучуди ба ҳавзаҳои адабии ҷудогона тақсим шудани фазои фарҳангии Иронзамини таърихӣ, баъзе шоирони тавонгар ҳама гуна марзбандҳои расмиро шикаста, дар хорич аз муҳити адабии худ шинохта шудаанд. Аз ин рӯ Бедил Дехлавӣ чун машхуртарин шоири қарнҳои 18 ва 19 дар адабиёти форсӣ метавонист бо шӯҳрати хеш Иронро низ дар ҳамон аср тасхир намояд.

Пас, илова бар ду пора шудани қаламрави адабиёти форсӣ, сабабҳои дигаре низ будаанд, ки монеи нуфузи барвақти Бедил бар муҳити фикриву адабии Ирон гашта бошанд.

Аз баррасии суннатҳои адабии ҳар яке аз ҳавзаҳои адаби форсӣ дар ин давра чунин бармеояд, ки дуввумин сабаби нуфуз наёфтани Бедил дар Ирон маҳз ба муносибати иронӣ ба сабки ҳиндӣ бармегардад. Сабки ҳиндӣ, ки савумин сабки аслии адабиёти форсӣ, дар қарни 18 дар муҳити адабии Ирон рӯ ба таназзул ниҳод ва ба тадриҷ дар инзиво қарор гирифт. Ба ибороти Ян Рипка дар ин давра “чанд тан мардоне, ки завқи замони худро неку дарк карда буданд... қачравӣҳои сабки ҳиндиро

¹ Сайидои Насафӣ, Куллиёти осор, интишороти “Дониш”, Душанбе, 1990, саҳ 110-170

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

бишнохтанд ва нимаи дуввуми садаи 18 ба мактаби ду садаи гузашта пушт карда, ба сӯи шоирони мутақддим боз мегарданд”¹. Падидаи омадани мактаби бозгашт дар Исфохон ва фарогир шудани он дар муҳити адабии Ирон ва рӯ тофтани ин мактаб аз “мактаби ду садаи гузашта”, ки ҳамон сабки ҳиндӣ буд, як чараёни печидае дар таърихи адабиёти форсӣ ва мавриди омӯзишҳои зиёд қарор гирифтааст. Лек дар мавзӯи ҳозир ин чиз муҳим аст, ки мактаби бозгашт ба тадриҷ сабки ҳиндиро дар Ирон аз сахна берун андохт ва зехни гӯяндагону хонандагонро бо шеъри соддаи худ одат дод ва миёни Ирон ва дигар ҳавзаҳои адаби форсӣ дугонагии чиддӣ ба вучуд овард, ки муҳаққиқи иронӣ дуктур Шафъии Кадканӣ онро табаддулоте дар баробари меъёрҳои умумии ҳоким бар завқи умумии форсизабонон хондааст. Тибқи навиштаи ӯ, “ин дигаргунӣ то қарни дувоздахум ба ҳеч вачҳ вучуд нашофтааст ва аз даврае, ки дар Ирон онро “бозгашти адабӣ” ном ниҳодаанд, оғоз мешавад. Ба ин маънӣ, ки дар Ирон тавассути баъзе аз аҳли адаб ва мунтақидон аз қабиле Озар Бекдилӣ, ба тадриҷ дар баробари меъёрҳои ҳоким бар завқи умумии форсизабонон, як навъ кудато ё инқилоб ё ҷунбиши ислохталабона оғоз мешавад, ки дарбори Қочория маркази аслии ин назарияи адабист. Ба тадриҷ сарзаминҳое, ки таҳти нуфуз ва қаламравӣ сиёсии давлатӣ Қочор ҳастанд, ин мелок ва ҳинҷорҳоро густариш медиҳанд... Аммо дигар сарзаминҳои

¹ Ян Рипка, ҳамон китоб, сах.486-487

қаламрави шеъри дарӣ ҳамчунон бар суннати адабии пешини хеш...идома медиҳанд.”¹

Мухити Таботабой низ пеш омадни чунин вазро ёдовар шуда, навиштааст, ки “дар натиҷаи ин дурӣ аз услуби муштарак ва наздикӣ ба шеваҳои қадими сабки суҳан, садаи саздахуми ҳичрӣ нусхаи дуввуми суҳанварони садаи ҳаштум ва ҳафтум ва шашум ва панҷум шуд. Қасоиди Сабо ва Миҷмар ва Нишот шунавандагонро ба ёди Амир Муиззӣ ва Анварӣ ва Абулвосеи Ҷабалӣ меафканад, чунонки сӣ сол баъд аз ин Суруши Исфаҳонӣ мехост Фарруҳии дуввум бошад. Ин риҷъат (бозгашт) ё иртиҷои (пасравии) адабӣ тавре шадид ва муассир буд, ки шоири муфлеҳе ҳамчун Қоонӣ, ки қудрати эҷоди таҳаввул ва таҷдидеро дар мояи суҳан ва пояи табъи худ дошт, ногузир дар ин толоби рокид ғарқа шуд”.²

Тақрибан дар ҳамин замон буд, ки Бедили Деҳлавӣ ҳам шӯҳрат меёфт ва шеъраш аз Ҳинд ба хавзаҳои дигари адаби форсӣ нуфуз мекард ва вақте ки ба Ирон расид, дар ин ҷо дигар касе ба шеъри “ҳиндӣ” арзиши асли қоил набуд ва ҳатто дидгоҳҳои муҳолиф бо ин сабк дар ҳоли шаклگیرӣ буданд. Гӯиё Бедил дер омад ва ё ба истилоҳи худ воридаи “базми барҳамхӯрдае” шуда буд. Дар чунин ҷараёни барои иронӣён бегона шудани шеъри сабки ҳиндӣ ҳатто он шуарои ин сабк, ки қабл аз оғози “наҳзати бозгашт”

¹ Муҳаммадризо Шафъеии Кадканӣ, Шоири оинаҳо, баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил, ҷопи сеюм, муассисаи интишороти “Огоҳ”, Техрон, 1371, саҳ.95

² Сайид Муҳаммад Мухити Таботабой, Бозгашти сабки ҳиндӣ ба Ирон, дар китоби “Соиб ва сабки ҳиндӣ”, бо кӯшиши Муҳаммад Расули Дарёгашт, Интишороти Китобхонаи марказӣ ва маркази аснод, Техрон, исфанди 2535 (1354), саҳ. 200-201

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

аз шўҳрате бархурдор буданд, ба тадриҷ аз забонҳо афтоданд.

Бозтоби омилҳои нуфуз наёфтани Бедил дар асри ҳозир. Баъд аз инқилоби Машрутияти соли 1906 авзои Ирон ба тадриҷ дигаргун шуда, адабиёт ва илми адабиётшиносӣ низ таҳти таъсири шароити навин таҳаввулоти муҳимеро пушти сар гузошт ва аз он замон дар таърихи адабиёти Ирон амалан даврони чадиде оғоз шуд. Гарчӣ дар аввалҳои ин давра назм ҳамано зери таъсири шадиди сабки бозгашт қарор дошт, вале дар кулл мавзӯҳои иҷтимоӣ бар мазмунҳои дигар боло гирифт ва адабиётшиносии Ирон низ андак-андак ба шакли илми муосир даромада густариш ёфт. Рушди адабиётшиносӣ то ҷое буд, ки дар тӯли чанд даҳсола аксари осори адабиёти форсӣ аз қадим то муосир тасҳеҳу чоп шуда, мавзӯи пажӯҳишҳои васеъ қарор гирифт. Таърихи адабиёт низ дубора баррасӣ гашт ва дар ин робита чандин китоби ҷомеъ нигошта шуд ва низ дар ҳамин давра ҳамаи намояндагони адабиёти пешин ва осори онон аз нав муаррифӣ гаштанд. Дар кулл, ин чараён дар шаклгирии тафаккури адабии иронӣ таъсири амиқ доштааст ва наслҳои баъдӣ, “кӣ” будани намояндагони адабиёти классикиро асосан аз ҳамин навиштаҳо шинохтаанд.

Ин давра яке аз беҳтарин марҳилаҳои таърихи адабиётшиносии Ирон аст, аммо мутолиаи осори илмӣ худи иронӣ гувоҳи мидиҳад, ки дар ин замон низ баъзе дидгоҳҳои хос ва гоҳо якҷониба бар муҳити адабии Ирон ҳукумат доштааст ва муаллифони осори илмӣ дар муаррифии намояндагони адабиёти пешин ба меъёрҳои хосе така намудаанд. Чунончӣ Ҳасани

Ҳусейнӣ менависад: “Аз онҷо ки ин сардамдорон дар таи ин муддат марокизи омӯзишӣ ва маҳофили фарҳанги дар ихтиёр доштанд, ба иқтисоди салӣ ва писанди худ дар муаррифии адабиёти форсӣ ба донишҷӯёни адабиёт ва дигар ақшори муртабит бо шеърӯ адаби форсӣ танҳо аз як трибун суҳан гуфтаанд ва пеши рӯи муҳотабони хеш равзанаеро кушодаанд ва равзанаи дигарро ё аз беҳу бун мункир шудаанд ва ё дар ҳадди тавони хеш онҳоро кӯр ва масдуд кардаанд”.¹

Агар ба таври дақиқтар бигӯем, дар ин давра низ дар доираҳои илмиву адабии Ирон як назари манфии нисбати сабки ҳиндӣ ҳоким будааст ва иқтибоси боло низ ба ҳамин чиз ишора дорад. Ин муҳаққиқи Иронӣ мӯътақид аст, ки “дар садсолаи охир коргардонони адаби форсӣ ва мутаваллиёни пешинаҳои фарҳангӣ дар Ирон ё аҳли Хуросон (манзур Хуросони Ирон) буданд ва ё ба гунаи ғайримустақим дар адабиёт ба салӣ хуросонӣ тамоюл доштанд” ва ҳамин гурӯҳ “дар барҳӯрд бо сабки ҳиндӣ, забони пушукӯҳ ва пуртантанаи хуросониро бабодрафта мебинанд ва авҷи фаҳомот ва ҷазолати онро бозичаи ғароишҳои мардумии забон дар шеъри сабки ҳиндӣ мешуморанд. Инон, ки то дар шеъре ба чанд фақара “идун” ва “идар” ва “ғамӣ” ва “замӣ” ва... барнаҳӯранд, онро ба расмият намениносанд, аз сабки ҳиндӣ дар пеши ҷашми муосирон як дузахи тамои айёри адабӣ сохта ва пардохтаанд...

¹ Ҳасани Ҳусайнӣ, ҳамон ҷо, сах.8-9

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Аз раҳгузари султаи чандин ва чандсолаи ин биниши тангу мунҷамид сабки ҳиндӣ дар Ирон ношинохта монд ва дастовардҳои он дар забон ва маъонӣ поймоли безътиноии салоиқи фардӣ ва ҷамъии ин гурӯҳ мешавад”.¹

Ҳасани Ҳусайнӣ дар китоби худ, ки аз раванди нуфузёбии Бедил дар ҳавзаи Ирон баҳс мекунад, вазъи мазкурро сабаб ё “омили дохилӣ”-и дар Ирон матраҳ нашудани шеъри ӯ медонад.

Муҳаққиқони дигар низ ба ҳоким будани як чунин рӯҳия бар муҳити адабии Ирон дар даҳсолаҳои гузашта ишора намудаанд ва аз ин миён Сайид Муҳаммад Муҳити Таботабой ин масъаларо ба таври дақиқ мавриди баррасӣ қарор дода, хосатан дар мақолае, ки дар китоби “Соиб ва сабки ҳиндӣ” оварда шудааст, ба он пардохтааст. Вай мақолаи худро “Бозгашти сабки ҳиндӣ ба Ирон” унвон намудааст, ки чунин ном худ гӯёи муддате дур будани ин сабк аз Ирон аст. Муҳити Таботабой сарнавишти ин сабкро аз замони Соиб дар Ирон омӯхта, ба вижа дар мавриди бо муҳолифатҳои шадиди Анҷумани адабии Ирон бо ҳар гуна нишонаҳои он дар адабиёти муосир хотироти хешро баён менамояд. Ӯ низ зикр кардааст, ки дар соли 1309 ҳ.ш Анҷумани адабии Ирон, ки комилан зери нуфузи намояндагони Хуросон қарор гирифта буд...авлавиятро дар шеъри форсӣ ба услуби Туркистонӣ ва дар қасидасароӣ ба услуби асри Салҷуқиву Ғазнавӣ меод.²

¹ Ҳасан Ҳусайнӣ, ҳамон ҷо, ҳамон сах.

² Муҳити Таботабой, ҳамон ҷо, сах. 203

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Шеъри дилчаспи фасеҳи обдор,
К-ояд инсонро бакор.
З-он сабаб шуд сабки ҳиндӣ мубтазал,
Гашт пайдо дар сухан аксуламал,
Шуд татаббуъ вачҳи ҳалл..¹

Овардани назари куллияи муҳаққиқни иронӣ дар ин хусус берун аз имкон аст ва хулосаи матлаб ин аст, ки таваҷҷуҳи хос ба як сабки адабӣ ва инкори сабки ҳиндӣ ҳамоно як воқеъияти муҳити адабии Ирон дар давраи баъд аз инқилоби Машрутият будааст. Дар чунин вазъ ҳамонанди давраи қабл аз ин инқилоби Ирон Бедилӣ Деҳлавӣ боз ҳам ҳатто аз радифи шуарои миёна берун монад ва ин вазъ бозтоби ҳамон гушагир шудани сабки ҳиндӣ дар давраи бозгашт аст, ки дар замони муосир низ сарнавишти Бедилро дар муҳити адабии Ирон рақам задааст.

Сабаби таърихии дар Ирон нуфуз наёфтани Бедил, яъне ба кишварҳо ва ҳавзаҳои ҷудогона тақсим шудани қаламрави фарҳанги форсӣ низ дар давраи муосир бозтоби ҳудро доштааст. Тақсимооти сиёсии пас аз асри 16 мелодӣ, ки зикри он қаблан омад, заминаи таъсиси давлатҳои ҷудогона ва мустақил гашт ва ҷудо аз ҳам зиндагӣ кардан хотироти муштаракӣ форсигӯёни Мовароуннаҳр ва Хуросон ва Ҳинд ва Иронро ба як хотираи дури таърихӣ табдил кард. Ҳар кишваре дар зехни мардуми худ ба унвони кишвари мустақил ва дорои

¹ Девони Баҳор, интишороти Тус, Ткехрон, 1368, ҷилди дуввум, 1029-1030

таърих ва фарҳанги худӣ таҷассум ёфт ва мафҳуми “Ирон” батадриҷ хоси бахшеш аз Хуросони таърихӣ ё сарзамин “Персия” дар ховаршиносии ғарбӣ гашт ва ҳамин амр низ дар гумномии Бедил ва баъзе адибони дигар дар Ирон саҳми амиқ гузошт.

Такрори суҳанҳои пешин шоиста нест, лек агар ба таърихи адабиёти Ирон назар андохта шавад, Рӯдакӣ бо вучуди зодаи Панҷруди Самарқанд ва Носири Хусрав бо вучуди Кубодиёнӣ (ҳар ду манотике дар Тоҷикистон) будан ва Мавлоно бо вучуди Балхӣ будан ва Фирдавсӣ бо вучуди Тусӣ будан ва Саъдиву Ҳофиз бо вучуди Шерозӣ будан пеши ҳамаи форсизабонон аз манзалати боло ва тақрибан яксон бархурдоранд. Вале вазъияти пас аз қарни 15 чунин нест ва шояд Абдураҳмони Ҷомӣ охири шоирест, ки ҷӣ дар Мовароуннаҳру Афғонистон ва ҷӣ дар Ирон шуҳрат дорад ва маҳз дар сарнавишти ӯ чигунагии тақсимшавии ҳавзаҳои адабиёти форсиро метавон мушоҳида намуд. Аз он ҷо, ки ин тақсимот дар рӯзгори ӯ сурат гирифтааст ва ӯ хориҷ аз Ирони Сафавӣ боқӣ мондааст, шуҳрати Ҷомӣ дар Ирон ба ҳеҷ вачҳ бо нуфузи азими ӯ дар Афғонистону Мовароуннаҳр қобли муқоиса намебошад.

Лек пас аз Ҷомӣ, ки ба ҳар ҳол як бузурги муштарак аст, камтар касеро метавон мисол зад, ки дар тамоми қаламрави адабиёти форсӣ яксон шинохта шуда бошад ва баъд аз ӯ асри ситораҳои ҳавзавӣ фаро расидааст. Аз он замон ба муҳити адабии Ирон роҳ ёфтани шоирони “ғайрииронӣ” бисёр нодир гашт ва дар қанори гуфтаҳои Муҳити Таботабой аз чигунагии ворид шудани Иқболи

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Лоҳурӣ ба доираҳои адабии Ирон бояд афзуд, ки ӯ асосан аз паҳлӯи андеша роҳ ёфтааст ва чанбаи адабии Иқбол дар ин масъала дар дараҷаи дуввум қарор мегирад, ки феълан низ ба ҳамин сурат аст.

Аз тарафи дигар нигорандагони навини таърихи адабиёти Ирон низ зимни бознависи он хангоми баррасии адабиёти асрҳои 16 то 20 мелодӣ маъмулан мавзӯро дар марозҳои Ирони муосир маҳдуд намудаанд. Яъне агар чӣ шеъри Мавлоно Соиб воқеан волост, лек исфаҳонӣ ё табрезӣ будани ӯ дар амри муаррифӣ шуданаш дар Ирони муосир камтаъсир набудааст. Шӯхрати Калим низ ба кошонӣ буданаш бенисбат нест, агарчӣ шеъри ӯ низ некӯст. Дар тақвияти ин фикр бояд гуфт, ки ҳамин Соиб ва Калим дар Мовароуннаҳри имрӯз ҳамонанди Ирон шӯхрат надоранд ва ҷойгоҳи онҳо дар ин минтақаҳо қобили қиёс нест. Нависандаи “Таърихи адабиёт дар Ирон” дуктур Забеҳуллоҳи Сафо дар муқаддимаи бахши дуввум аз ҷилди панҷуми ин асар бо камоли муҳофизакорӣ ва эҳтиёт менависад: “Агар ман дар тадвини ин бахш шарҳи ҳоли чанд шоири маъдуди **ғайрииронӣ** бо тарҷумаи аҳволи шоирони иронӣ даромехтам, набояд шоистаи маломат бошам”.¹ Агар ба ин нукта низ тавачҷуҳ шавад, ки ҷилди мазкури китоби ӯ ба шоирони порсигӯи “аз оғози садаи даҳум то миёнаи садаи 12 ҳичрӣ” ихтисос дорад ва “ғайрииронӣ” дар ин китоб ҳамон чанд тан балхиву хиравӣ, деҳлавиву кашмирӣ ва бухороиву бадахшӣ ҳастанд, манзури баҳсҳои боло рӯшан мешавад. Яъне

¹ Дуктур Забеҳуллоҳи Сафо, Таърихи адабиёт дар Ирон, ҷилди 5, бахши дуввум, интишороти “Фирдавс”, Техрон, 1364, муқаддима

дар адабиётшиносии муосири Ирон ҳариме бунёд шуда буд, ки аз шоирони форсии баъд аз қарни 16 мелодӣ фақат зодағони қаламрави Ирони феълӣ бар он дохиланд. Ба ин ҳарим Амир Хусрави Дехлавӣ ба осонӣ ворид мешавад, лек Бедили Дехлавӣ пушти дар мемонад. Ё дар он Рудакии Самарқандӣ садрнишин аст, вале Шавкати Бухороӣ беруни дар ва ин гуна мисолҳо хеле зиёданд. Ин ҷост, ки Соиб ва Калим ва ғайра бо вучуди намояндағони сабки ҳиндӣ будан боз ҳам дар Ирон камобеш мавриди таҳқиқҳои ҷудогона қарор гирифтаанд, гарчӣ ин кор низ хеле дер оғоз шудааст.¹

Имрӯз ҳам бо вучуди густариши иртибот миёни сарзаминҳои форсизабон ин воқеъиятро пеши рӯй дорем, ки мансубияти расмии ҷуғрофӣ дар пазириши шоирон дар муҳити ин кишварҳо нақши худро дорад ва агар ба таври мисол, Рӯдакиро шоири умумииронӣ бишносем, акнун ҳамдиёри ӯ Лоиқ Шералӣ барои иронӣён “шоири тоҷик” аст ё агар Мавлавӣ барои ҳамагон худӣ бошад, ҳамшаҳрии ӯ Халилулоҳи Халилӣ барои дигарон “шоири афғон” аст. Ҳамчунин дар зехни форсизабонони Тоҷикистону Афғонистон иронӣ будани Фирдавсӣ аз иронӣ будани Баҳор ё Шаҳриёр фарқ дорад.

Албатта, вучуди чунин вазъият барои сарнавишти сарзаминҳои форсизабон дар асри ҳозир як амри табиист ва умед аст, ки бо густариши иртиботот бартараф хоҳад шуд. Вале мақсуд аз зикри мисолҳои боло ин буд, ки бино бар муддате ҳоким будани як рӯҳияи маҳдуд бар фазои адабии ин

¹ Ян Рипка, ҳамон китоб, саҳ 479

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

кишварҳо, зодаи қаламрави Ирони имрӯз набудани Бедил дар кори дар давраи чадид низ дар Ирон дуруст муаррифӣ нашудани ӯ таъсири худро доштааст.

Далели мазҳабии ношинохта мондани Бедил дар Ирон. Гоҳо шумида мешавад, ки адами таваччуҳи ирониён ба Бедил ва истиқбол наёфтани ӯ дар Ирон иллати мазҳабӣ дорад ва ба баъзе ишораҳои нохушнудонаи Бедил ба мазҳаби шиъа марбут мебошад. Албатта, дар маҳбубият наёфтани бахше аз адибону матафаккирони форсӣ дар яке аз ҳавзаҳои фарҳанги муштарак омили мазҳабӣ нақши худро доштааст, вале дар мавриди Бедил Дехлавӣ он омили асосӣ нест.

Аввалан, бо вучуди таъкид бар дурустии ҷаҳонбинии худ, ки хоси тамоми мардони соҳибназар аст, Бедил ҳаргиз рӯҳияи маҳдуд ва бадбинона нисбати мазҳабу равияҳои ғайр надоштааст. Осори ӯ далолат мекунад, ки Бедил такрор ба такрор равияҳои гуногунро ба ҳамбастагӣ фаро хонда, на танҳо хоҳони ҳамоиши фирқаҳои исломӣ, балки фаротар аз ин дар мисоли ҳамзистии ҳинду мусулмон, хоҳони мусолиматии ҷаҳонбинӣ аст. Ӯ аз низоъҳои мазҳабии миёни мусулмонон, ки дар асраш бисёр роҷ буд, ранҷ мекашид ва мегуфт:

Май чорагари уқдаи зуҳход нагардид,

Тӯфон магар аз ўҳдаи мазҳаб бадар ояд!

Сониан, яке аз беҳтарин донандагони осори Бедил Садриддин Айнӣ низ чунин ақидаро рад намуда, бар рӯҳияи фаромазҳабии Бедил таъкид намудааст.

Саввум ин, ки дар ҳеҷ яке аз навиштаҳои илмиву адабии пешин ва муосири ҳуди ирониён ба Бедил чунин ироде гирифта нашудааст ва тамоми эътирозу интиқодҳо ба ҷанбаҳои адабии осори ӯ марбут мешавад.

Дигар ин, ки бисёре аз бузургони илму фарҳангу адаб, масалан Ибни Арабӣ ва Мавлавӣ, ки хеле бештар аз Бедил дар масъалаи мазҳаб изҳори назар доштаанд, назди ирониён аз ҷойгоҳе басе болое бархурдоранд ва ниҳоят ин, ки рӯоварарӣ ва тавачҷуҳи густардаи ирониён ба Бедил маҳз дар даврони расман мазҳабӣ шудани Ирон, яъне пас аз инқилоби исломӣ руҳ додааст.

Гарчӣ дар ин замина мисолҳо фаровонанд, вале ҳамин миқдор низ барои собит шудани нақши асосӣ надоштани унсури мазҳаб дар ношинохта мондани Бедил дар Ирон кифоят мекунад.

Агар ба ҳамаи гуфтаҳои боло, дар воқеъ печида будани шеърӣ Бедил ҳамчун як далели дигар афзуда шавад, сабабҳои аслии шӯҳрати ҳамагонӣ наёфтани ӯ дар Ирон то ҷое рӯшан мегардад:

Маънии баланди ман фикри тунд меҳаҳад,

Сайри фикрам осон нест, кӯҳаму кутал дорам ¹

Оре, сайри фикри ӯ осон нест ва тавре, ки гуфта шуд, ин амр низ дар ҷилавгирии нуфузи ӯ дар Ирон камтаъсир набудааст ё ба қавли доктор Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ “Бедил кишварест, ки ба даст овардани визои мусофират бад-он ба осонӣ ҳосил намешавад ва ба ҳар кас иҷозаи вуруд

¹ Девони мавлоно Абдулқодири Бедил, Бо эҳтимоми Хусайни Оҳӣ, ҷопи саввум, нашри фуруғӣ, Техрон, 1371, саҳ 982

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

намедихад.”¹ Барои он, ки гумони муболиғаи нигоранда дар мавриди гумноии Бедил дар Ирон ба миён наёяд, чумалоте аз навиштаҳои ахири дуктур Шафееи Кадканӣ, ки имрӯз аз беҳтарин донишварони муҳити адабии Ирон аст, ба унвони хулосаи ин баҳс оварда мешавад. Ӯ зимни ишора ба ин, ки шӯҳрати Бедил дар хорич ҳатто бештар аз нуфузи Ҳофиз аст, чунин менависад: “аз шигифтҳо ин, ки дар Ирон ҳатто таҳсилкардагони риштаи адабиёт, ҳатто аксарияти дорандагони дараҷаи дуктурии адабиёт ва бисёре аз шефтагони чиддии шеър ўро намешиносанд, ҳатто бисёре аз онон номи ўро нашунидаанд. Шояд чунин амре дар мавриди ҳеҷ шоире дар таърихи адабиёти ҳеҷ миллате дида нашуда бошад.”²

¹ Шафееи Кадканӣ, ҳамон ҷо, сах. 9

² Ҳамон ҷо, ҳамон саҳфа

Оё Бедили “гумгашта” ба Ирон меояд?

Аз тавачҷуҳ ба навиштаҳои илмӣ-адабии даҳсолаҳои охир дар Ирон метавон хулоса гирифт, ки ҳукми гумноии Бедил бардоште нисбист ва дар баъзе китобу мақолаҳои ҷудогона муҳаққиқин аз ӯ ёдовар шуда, назари худро дар нисбати шахсият ва осораш баён доштаанд. Ба тавре, ки пештар зикр шуд, Саид Нафисӣ хануз дар соли 1334 аз шўҳрати фарогири Бедил берун аз Ирон хабар дода, ӯро аз мафоҳири забони форсӣ меҳонад ва муаррифии сухани ӯ ба ҷомеаи адабии Иронро зарурӣ мешуморад. Дуктур Забехуллоҳи Сафо низ саҳифаҳое аз ҷилди панҷуми “Таърихи адабиёт дар Ирон”-ро ба Бедил ихтисос дода, пас аз ҳолномае мухтасар ба назари форсишиносони Ҳинд ба мақоми адабиву ирфонии Бедил ишора менамояд ва онро нақд намуда, аз чанд “лағзиши нобахшиданӣ”-и Бедил ёдовар мешавад ва чунин меафзояд: “Ба рӯи ҳам, Бедил шоирест ҳаёлпардоз ва маънисоз, ки кӯшиш дорад, то вожаҳо ва таркибҳоро ҳар навъ ки бошад, тобеи ҳаёли худ кунад ва ба роҳе аз маънирасонӣ бубарад, ки қареҳаи ӯ меҳоҳад. Аммо чӣ тавон кард, ки мурғи ҳаёл ҳамвора ба ситеғҳои баланд менишинад, вале куллияти лафз ҳатто дар замини ҳамвор ҳам ба душворӣ роҳ мепаймояд.”¹

Ҳамчунин Сафо бо ишора ба он, ки Бедил “байтҳои хуб ҳам бисёр дорад”, худуди 120 байт аз девони ӯро ба таври намуна овардааст, ки баъзе ғазали комил ва баъзе пораҳои ғазал аст. Муаллиф ба

¹ Доктор Забехуллоҳи Сафо, ҳамон китоб, саҳ. 138.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

омӯхта нашудани осори Бедил дар Ирон ва ё зарурати муаррифии осори ӯ ишора намекунад, вале дар кулл назари ӯ ба Бедил саҳт манфӣ нест.

Назари Малик-уш-шуарои Баҳор дар мавриди сабки ҳиндӣ зикр шуд, аммо ишора ба дидгоҳи ӯ дар робита бо ҳуди Бедил низ дар ин баҳс ҳолӣ аз аҳамият намебуд. Назари ӯ таъбан манфист ва овардани он бо тавачҷуҳ ба ҷойгоҳи Баҳор дар муҳити адабии Ирони даҳсолаҳои охир маъноӣ ҷадид касб мекунад. Ӯ дар ҷилди сеюми “Сабкшиносӣ” (ё таърихи татавбури насри форсӣ) ҳангоми баррасии “нашрҳои ҳиндӣ” меорад: “Дар маносир ва макотибе, ки риҷоли Ҳинд бар риҷоли Ирон навиштаанд ва дар сафинаҳо пайдо мешаванд, маълум аст, ки нависандаи муқими Ҳинд бештар меҳодад изҳори фазл кунад ва камтар матлаби баёнкарданӣ дорад ё агар дорад, ба ҷои ин, ки ҳадафи худро бинависад, аз дару девор сӯҳбат дошта ва калимоте муносиби фазлфурӯшии худ ба даст овардааст, на муносиби матлабе, ки бояд бинависад. Ҳамин ҳолатро дар шеърҳои ҳиндӣ мебинем ва ба ҷуз Соиб, ки гоҳе аз воқеият сухан мегӯяд, боқии шуаро маҳсусан мутааххирон, аз қабилҳои **Бедил ва Ғанӣ** қасдашон овардани ибороте аст, ки ба санъат ва мазмун ҷур биёяд, на ба мақсаде, ки доранд ё **ғолибан мақсуде ҳам надоштаанд.**”¹ Дар табаҳҳури Баҳор дар таърихи адабиёти форсӣ ва ҷараёнҳои адабӣ шакке нест, аммо ба назар меояд, ки ин гуфтаҳои ӯ дар

¹ Муҳаммадқоқил Баҳор (Маликушшуаро), Сабкшиносӣ ё таърихи татавбури насри форсӣ, муассисаи ҷопу интишороти Амир Кабир, Техрон, 1338, ҷилди 3, саҳ. 259

нисбати Бедил саҳеҳ намебошад ва аз ончо, ки осори Бедил бори сангини фикрӣ дорад ва дар хорич аз Ирон дар шарҳи он матолби чиддии фаровоне навиштаанд, наметавон иборати “ғолибан мақсуде ҳам надостаанд”-ро ба ӯ нисбат дод. Ҳамин мақсуд доштан боис шудааст, ки бо вучуди саҳтбаёниҳояш осори ӯ то ин ҳад шӯҳрат пайдо намояд.

Назари Алии Даштӣ дар ин маврид низ ғайри дидгоҳи Баҳор аст. Ба қавли ӯ “душвории кори Бедил касрати истиора, тавассул ба маҷоз, ба кор бастанӣ ташбеҳоти ғариб ва дур аз зеҳни омма аст, вале ҳамаи ин намоишгари фикри дақиқ ва тасаввуроти гурезон ва печида аст. Гӯӣ дар зеҳн чӯше ва ғавғоест, ки баёни содда аз тақрири он нотавон аст, пас ба маҷоз ва ташбеҳ рӯӣ меоварад.”¹ Ин нависанда дар китоби “Нигоҳе ба Соиб” дар андаруни баҳси асли ба таҳлили ашъори Бедил низ пардохта, ба он арзиши болое қоил шудааст. Аз ҷумла роҷеъ ба ирфони Бедил чунин мегӯяд: “Пас аз Мавлавӣ миёни сарояндагони суфия касе ба шӯру шайдоии Бедил нест, на Қосими Анвор, на Шамси Мағрибӣ, на Шохнеъматуллоҳи Валӣ, ҳеҷ кадом ба шӯридагии Бедил суҳан нагуфтаанд.”²

Ҳамин тавр дар сори муҳаққиқини Иронӣ назароти мусбату манфӣ дар бораи Бедил зиёданд ва наметавон ҳамаи онҳоро зикр намуд ва инчо фақат назари чанде аз муаллифони шинохта оварад шуд. Аммо дар солҳои охир онҳое, ки ба Бедил назаре доштаанд, аксаран “гумномӣ”-и ӯро боиси тааҷҷуб

¹ Алии Даштӣ, Нигоҳе ба Соиб, интишороти Амири кабир, Техрон, 1355, саҳ.17

² Ҳамон ҷо, саҳ.21

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ва таассуф хонда, бар зарурати шинохтани Бедил таъкид намудаанд. Ин таъкидҳо то андозае такрор шудаанд, ки Бедил дар Ирон бо гумномии хеш машхур шудааст ва ҳамин муҳри “бузурги ношинохта” зеҳнҳоро ба шахсияту осори ӯ чалб намудааст ва ӯ бо ҳамин унвон рӯз аз рӯз шӯҳрат меёбад. Худи Бедил дар байте чунин гуфта буд:

Зи шӯри бенишонӣ бненишонӣ шуд нишон, Бедил,
Ки гумгаштан зи гумгаштан бурун овард анқоро.¹

Яъне, анқо бенишон гашт ва қиссаи гумгаштани ӯро онқадар ба такрор гуфтанд, ки пеши ҳамагон машхӯр шуд ва “гумгаштан зи гумгаштан бурун овард анқоро”. Раванди шинохта шудани Бедил дар Ирон низ ҳамин гуна сурат гирифт ва “гумгаштан” дар ҳоли “зи гумгаштан бурун овардан”-и ӯст ва оғози бозшиносии Бедил аз рушди тавачҷуҳ ба ӯ ва гомҳое, ки дар ин роҳ бардошта мешаванд, қобили мушоҳида мебошад.

Нахустин падидаҳои ин бозшиносӣ дар се самт қобили тавачҷуҳ аст, ки аввалӣ густариши чопи осори Бедил, дуввумӣ ба вучуд омадани навиштаҳои илмӣ бедилшиносӣ ва саввумӣ пайравии шоирони иронӣ аз Бедил аст, ки дар зер ба ин падидаҳо назари мухтасаре андохта мешавад.

1. Вусъати чопи осори Бедил. Бо афзоиши тавачҷуҳ ба шахсият ва шеъри Бедил дар Ирони имрӯз, кори нашри осори ӯ низ якбора вусъат гирифта, дар шаклҳои мухталиф ба роҳ монда шудааст ва дар ин муддат дар канори чопи намунаҳои фаровони шеъри ӯ дар матбуот ва маҷмӯаҳои адабӣ,

¹ Девони Бедил, сах.124

девони ғазалиёт ва куллиёти осори манзуми ӯ чанд бор ба нашр расиданд.

Девони ғазалиёти Бедил, ки пештар тавассути Халилуллоҳи Халилӣ тасҳеҳ ва аз сӯи вазорати маорифи Афғонистон дар Кобул чоп шуда буд, дар интишороти “Байналмилал”-и Техрон аксбардорӣ ва дар ду чилд мунташир гашт ва дар соли 1371(1992) ҳамин нусха дар як чилд бо эҳтимоми Ҳусайни Оҳӣ аз сӯи интишороти “Фурӯғӣ” дар ихтиёри хонандагон гузошта шудааст. Ҳамчунин тибқи навиди маҷаллаи “Шеър” (1372) муассисаи “Балх” куллиёти осори Бедилро дар панҷ чилд нашр мекунад ва ин ҳамон тасҳеҳи Халилуллоҳи Халилист, ки ин бор зери назари дуктур Ҳусайни Оҳӣ аз Ирон ва дуктур Абулҳусайни Муҳаммадисҳоқ аз Афғонистон омодаи чоп мешавад.

Дар бораи чопи девони ғазалиёти Бедил аз сӯи интишороти “Фурӯғӣ” бояд гуфт, ки дастандаркорони ин чоп шитобзада шуда, аз нусхаи Кобул, ки ҳуруфчинии ноҷур ва ғалатҳои чопии фаровон дошт, аксбардорӣ намудаанд ва дар ҳоле, ки ба чуз як муқаддимаи тадвинӣ дар ин чоп ҳеҷ тағйири муҳиме нест, номи мусаҳҳеҳи асли дар дохил ва номи чопгарон рӯи чилд омадааст. Ҳатто он калимаву истилоҳотеро, ки маънигузорӣ меҳостаанд, бо даст дар пой саҳифаҳо бинавишта ва ҳамон тавр боқӣ гузоштаанд, ки чунин бархурд нисбати ҳеҷ осоре шоиста нест¹.

Аммо соли 1376 интишороти “Илҳом” дар Техрон “Куллиёти Бедили Деҳлавӣ”-ро ба чоп

¹ Девони Бедил, сах.3

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

расонид, ки то имрӯз шояд танҳо чопи баландсифат ва ҳозиразамони осори Бедил дар Ирон ва хориҷ аз он бошад. Ин куллиёт бо тасҳеҳи Акбари Бехдорванд ва Парвиз Аббосии Доконӣ дар се чилд таҳия шудааст, ки чилди аввал қасидаҳо, таркиббандҳо, мухаммасот, тарҷеъбандҳо, китъаҳо, муъаммо ва баҳши аввали ғазалиёт, чилди дуввум баҳши дигари ғазалиёт ва муфрадот ва чилди сеюм маснавиҳои “Ирфон”, “Тилисми ҳайрат”, “Тури маърифат”, “Муҳити аъзам” ва низ фарасномаву маснавиҳои кӯтоҳро шомил мебошад ва ба ин тартиб тақрибан тамоми осори манзуми Бедилро фаро гирифтааст. Албатта наомадани осори насрии Бедил дар ин чоп мафҳуми илмии “куллиёт”-ро ҳалалдор мекунад, вале дар ҳар сурат падидаи омадани он дар таърихи нашри осори Бедил қадиме асосист.¹

Пажӯҳиши рӯзгор ва осори Бедил. Мутолиа ва пажӯҳиши рӯзгор ва осори Бедил ё бедилшиносии иронӣ низ дар ин солҳо бо падидаи омадани китобу мақолаҳои илмии таҳқиқӣ аввалин қадамҳои устувори ҳудро мегузорад. Дар ин миён аз муҳимтарин пажӯҳишҳое, ки ба таври ҷудогона дар боби Бедил сурат гирифтааст, китоби “Шоири оинаҳо” аз Шафъии Кадканӣ ва китоби “Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ” аз Ҳасани Ҳусейнӣ мебошад, ки зикри ҳарду пештар гузашт.

Китоби Шафъии Кадканӣ дар асл маҷмӯаи мақолаҳоест, ки “ба баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил” ихтисос доранд. Муаллаиф дар муқаддимаи

¹ Мавлоно Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Куллиёти Бедил. Дар се чилд. Интишороти “Илҳом”, Техрон, 1376 х.ш.

ин китоб бар зарурати ошноӣ бо “суннати адабӣ”-и замони Бедил чиҳати фаҳмидани шеърӣ ӯ таъкид менамояд ва зикр мекунад, ки “бегумон ҳамаи дӯстдорони шеър омодагии комил барои илтизоз(лаззатгирӣ) аз шеърӣ вайро надоранд.” Аз ин рӯ Шафъии Кадканӣ саъй бар эҷоди ошноӣ миёни хонандангони Ирон ва шеърӣ Бедил мекунад ва аз Бедил ба унвони “шоире ориф ва сарояндае, ки аз дониш ва фазилати бисёр бархурдор аст” ном бурда, чунин менависад: “Агар барои ҳар як аз шеваҳои шеърӣ форсӣ бихоҳем намояндае баргузинем, ки тамоми хасоиси он шеvaro ба гунае ошкоро дар осори худаш намоиш диҳад, Бедилро бояд намояндаи тамоми айёри услуби ҳиндӣ ба шумор оварем...”¹ Кадканӣ борҳо ба мавӯи ҷойгоҳи Бедил дар Ирон ва хориҷ аз он бозгашта, баён мекунад, ки “сукуту носипосӣ ва ҳақношиносии мо иронӣён дар баробари азамат ва нубуғи шеърӣ ӯ ба ҳеч вачҳ аз аҳамияти ҳақиқии мақоми ӯ дар таърихи адабиёт ва забони милали Осиёи Миёна ва Осиёи Ғарбӣ... намекоҳад ва наметавонад ҳузури ошкори ӯро дар ҳофизаи чамъии ин ақвом пардапӯш бикунанд.”²

Бахшхое аз ин китоби Шафъии Кадканӣ таҳлилҳои дақиқе дар сабки Бедилро дар бар мегирад ва гоми муҳиме дар муаррифии ин шоир дар Ирон аст. Адабиётшиноси тоҷик Рустами Ваҳҳобиён зимни арзёбии ин асар менависад, ки “дар боби таҳқиқ устод Шафъӣ ва чанд тани дигар аз донишмандони Иронӣ дар ҳамин авохир бо чанд зарбаи оҳангарӣ дар бедилшиносӣ нисбат ба Тоҷикистониён кори хеле

¹ Шафъии Кадканӣ, Ҳамон китоб, сах.15

² Ҳамон ҷо, сах. 96-97

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

тамомтаре кардаанд.”¹ Заҳмати дигаре, ки Шафеъии Кадканӣ кашидааст, дар бахши дуввуми китоби хеш 282 ғазал аз девони Бедилро, ки дар воқеъ як гулчини хушсалиқа аст, бо ҳазфи баъзе байтҳо интиҳоб ва ироа намудааст, ки барои барангехтани шавқи хонанда ба осори Бедил муфид аст. Албатта, набудани кутуби илмии фаровон дар робита бо Бедил дар Ирон бар арзиши ин асар афзудааст ва он такрор ба такрор чоп мешавад.

Китоби “Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ” аз Ҳасани Ҳусейнӣ низ як падидаи ҷолиб дар адабиётшиносии Ирон аст ва муаллифи он худ аз мухлисони шеъри Бедил ба назар меояд ва маҷзуби рӯҳи ҳамосии ӯст. Нависанда бар он аст, ки “хурдак нуре бар шеъри Бедил битобонад ва сари сӯзани аз завқ ва ҳаллоқияти сутудани вайро ба аҳли ин мақула бичашонад”. Ӯ мундариҷаи матолиби китоби худро чунин баён намудааст: “Дар аввали китоб шарҳи ҳоли кӯтоҳе аз Бедил гуфтем ва осораш, баъд ба илалӣ гумномии Бедил дар Ирон ва султаи биниши “идунӣ” ва “идарӣ”-и хуросонӣ бар марокизи фарҳангӣ ишора кардем... Ба дунболи он, бархе хусусиёти сабки ҳиндиро бар фусули мухталиф баршумурдаем ва татаввурӣ забони Бедилро дар бистари сабки ҳиндӣ кашидем, то нишон диҳем. Дар зимни ин қазоё танини сабки баноҳақ матруди(таркшудаи) ҳиндиро дар шеъри Сухроб Сипехрӣ нишон додем ва ин арз, ки ошиқони навовариро тазаккуре дода бошем, ки яқсара набояд

¹ Маҷаллаи Фарҳанг, нашри Бунёнди фарҳанги Тоҷикистон, соли 1992, шумораи 1-2

ба мероси фарҳангии хеш хатти бутлон кашид ва дил ба имомзодаҳои беаслу насаби диёри Фаранг баст ва дар идомаи ин мабҳас муддаӣ шудем, ки шабоҳати Сипехрӣ бо Бедил беш аз шабоҳати ӯ бо дигар шуарои забони форсист.”¹

Ҳасани Ҳусейнӣ меорад, ки “номи Бедили Деҳлавӣ аз зумраи номҳоест, ки аз ҳучуми муру малах ва асомии шуарои “сиёҳии лашкар”-и сабки ҳндӣ латмаи азимро мутаҳаммил шудааст ва Бедилро бояд ба масобаи қитъаи алмосе дурахшон аз лобалои(андаруни) харворҳои зуғол, ки бо мурури замон таланбор шудааст, берун кашид.”² Ин китоб низ дар фазои ҳолӣ аз осори бедилшиносии Ирон арзиши хоси худро дорад ва баҳусус матраҳ намудани қиёси шеъри Бедил ва Сухроби Сипехрӣ баҳси ҷолиби он аст.

Илова бар ин, дар матбуот низ мақолоти таҳқиқие дар робита бо Бедил ба чоп расидаанд, ки баъзе аз сӯи муаллифони иронӣ ва баъзе аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ нигошта шудаанд ва бино ба ҷузъӣ будан наметавон аз ҳамаи онҳо ёдрас шуд.

Пайравӣ аз мактаби шеърии Бедил: Падидаи дигаре, ки гувоҳи рӯшани вуруди Бедил бар муҳити адабии Ирони имрӯз аст, пайравии шоирони муосир аз Бедил аст, ки албатта дар мавриди шеъри тоинқилобии Ирон ин мавзӯё ҳолӣ аз баҳс нест. Шеъри нав ё шеъри сафед, ки дар даҳсолҳои баъд аз Нимо бар адаби Ирон ҳоким будааст, вижагиҳои зиёдеро дорост ва навоарӣ дар баён аз ҷумлаи онҳост. Ин паҳлӯи шеъри нави Ирон гоҳо ба ҳадди

¹ Ҳасани Ҳусайнӣ, ҳамон китоб, саҳ.147

² Ҳамон ҷо, саҳ 8

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

шигифтборе пеш рафтааст ва аксаран инро аз таъсири шеъри навини Урупо ва хоса Франция донистанд. Лек аз сӯе шеъри нави Ирон дар нозукхаёли ва иборатофаринӣ аз бисёр чихат сабки хиндиरो мемонад, ки шуароӣ он ба монанди Бедил доди иборатороӣ ва хаёлбофиро додаанд. Ин воқеият боис шудааст, ки иддае аз муҳаққиқини иронӣ шеъри нав ва шеъри Бедилро дар канори ҳам мавриди баҳс қарор бидиҳанд.

Шафъи Кадканӣ дар робита бо девони Бедил менависад, ки “агар касе девони садҳазорбайтии ин шоирро баррасӣ кунад ва таркиботи зебое, ки дар шеъри ӯ бақор рафта, ҷудогона дар зимни абёте ёддошт кунад, аглаб дастандаркорони шеъри нави форсиро мояи ҳайрат хоҳад шуд, чаро ки ба андозаи тамоми таркиботи зебои шеъри нави имрӯз дар девони ин сарояндаи шигифт таркиботи зебо ва бофтҳои шоиронаи баён дида мешавад.”¹ Ин муаллиф дар мақолаи “Сабкшиносии шеъри Бедил” ба муштарак будани ҳисомезӣ ва вобастаҳои адабӣ дар шеъри Бедил ва шеъри нав ба вижа осори Сухроб ишораҳои дорад, вале аввалиро манбаи дуввумӣ намедонад ва арз мекунад, ки “ин навъ баён ба ҳеч ваҷҳ мутаасир аз услуби баёни шоирони сабки хиндӣ нест ва бештар мутаасир аз кулли назарияҳои шоирони мудерни Ғарб аст.”²

Аммо Ҳасани Ҳусейнӣ дар ин муқоиса хеле фурӯтар рафта, дар ҷое аз китоби худ, ки номҳои Бедил ва Сипехрӣ дар канори ҳам рӯи ҷилди он

¹ Шафъи Кадканӣ, ҳамон китоб, саҳ 32

² Ҳамон ҷо, саҳифаи 54

нишастанд, чунин мегӯяд: “Бар онем, то пой ин иддаоро ба миён бикашем, ки аз миёни шуарои сабки хиндӣ шабоҳати Сипехрӣ ба Абдулқодирӣ Бедил беш аз дигарон аст ва ин шабоҳат ба гунаест, ки шеъри Сипехрӣ дар як бозхонии дақиқ таъсирпазирии ғайри қобили инқоре аз забон, муҳтаво ва сурриёлизми Бедил нишон медиҳад.”¹ Ӯ сурриолизмро “сарпаноҳи муштараки Бедил ва Сипехрӣ” меҳонад ва “ба ошноӣ ва унси Сипехрӣ бо Бедил” мӯътақид аст ва барои исботи назараш чандин мисол аз девони Бедил ва ашъори Сипехрӣ меоварад ва шабоҳаташонро рӯшан месозад.

Баҳсҳои Ҳасани Ҳусайнӣ дар мавриди дар девони Бедил обишхур доштани Сухроби Сипехрӣ тозаанд ва ин навиштаи ӯ дар воқеъ барои ошиқони навоарӣ як раҳнамоии судманде будааст. Гарчӣ дар даҳсолаҳои охир дар Ирон шуарои пурнуфуз кам набудаанд, шеъри Сипехрӣ бо назокат ва бақорати худ ҷойгоҳи хосеро дорад ва шоирони ҷавони Ирон аз ӯ пайравӣ намуда, саъй бар шабоҳат ба вай мекунанд. Аммо вақте, ки дар қанори таъсири шеъри Фаранг манбаи дигари тозагӯҳои Сухроб ошкор шуд, ин ҷавонон низ камобеш рӯчӯ кардан ба ҳамон манбаъро оғоз намуданд. Таъсири Бедил бар Сипехрӣ ҳангоме матраҳ гашт, ки ҳамагон аз тозагӯҳои ӯ ангушти хайрат ба даҳон мениҳоданд ва ин шӯҳрати ӯ дар эҷоди тавачҷуҳи шуарои ҷавони Ирон ба Бедил мусоидати зиёд кардааст.

Агар масъалаи тахти таъсири осори Бедил қарор доштан ё надоштани гӯяндагони шеъри нави

¹ Ҳасани Ҳусайнӣ, ҳамон китоб, саҳ.68

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Ирон аз ҷумла Сухробӣ Сипехрӣ ҳануз ҳам як мавзӯи баҳсангез бошад, тӯсири Бедил бар шеърӣ иронии пас аз инқилоби исломии соли 1979 як чизи рӯшан аст. Гарчӣ имрӯз дар муҳити адабии Ирон сабки ҳосе ба таври мутлақ ҳоким нест ва муҳит аз назари услубӣ хеле боз аст, дар шаклу мазмуни осори манзуми давраи пас аз инқилоб таъсири равиши Бедил шадидан эҳсос мешавад.

Ин мавзӯ, ки шеърӣ пас аз инқилоби исломии Ирон таҳти таъсири паҳлӯҳои гуногуни шеърӣ Бедил аст, дар маҳфили адабии Ирон низ матраҳ мебошад ва бо сафҳа задани матбуоти рӯз метавон дарёфт, ки муҳаққиқони иронӣ гоҳо мустақиман ва гоҳо дар зимни баҳсҳои дигар мавзӯи мазкурро мавриди баҳс қарор додаанд, ки баъзе аз ин навиштаҳо қобили таваҷҷуҳанд. Дар ин робита ба навиштаҳои маҷаллаи “Шеър” дар мавриди таҳти таъсири Бедил будани шеърӣ муосири Ирон пештар ишора рафт ва ниёзе ба бозгашт надорад. Дар китоби “Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ”, ки аз он низ борҳо сухан рафт, Ҳасани Ҳусейнӣ аз истикболи шуарои пас аз инқилобӣ аз шеърӣ Бедил ёдовар шуда, ҳоса ба пайрав ва “резахори хони Абдулқодири Бедил” будани шиори шинохтаи Ирон Алии Муаллими Домғонӣ ишора дорад.

Аммо, аз ин миён Муҳаммадсодиқи Раҳмонӣён ба таври махсус ба тарҳу омӯзиши ин мавзӯ пардохта, дар мақолаи давомдоре, ки баҳши нахусташ унвони “Сабки ҳиндӣ дар шеърӣ шоирони инқилоби исломӣ” ва баҳши дуввуми он бо номи “Оина дар таксир” дар се шумораи рзномаи “Ҷумҳурии исломӣ” ба чоп расидааст, онро арзёбӣ

мекунад.¹ Дар ин навишта муаллиф дар муқаддимае аз “фатво”-и аъзои Анҷумани адабии Исфаҳон алайҳи густариши сабки ҳиндӣ ва талошҳои огоҳонаи Амири Фирӯзкӯҳӣ ва Зайнулобидини Муътаман дар харҷи рӯшантар кардани чехраи ҳунарии сабки ҳиндӣ ва ҳамчунин аз баъзе вижаҳои ин сабк ёдовар шуда, чунин менависад, ки акнун “даврони яхбандии бедилшиносӣ бо офтоби гармии истиқболи шоирони инқилоб сипарӣ шудааст ва шоирон аз галерии менетурии ин шоир дидан кардаанд.” Раҳмониён гароиш ва таваччуҳи шоирони имрӯз ба шеъри Бедилро ба шакли зер дастабандӣ намудааст:.

“ А- шоироне, ки сирфан ба хотири тафаннун (ҳунарозмоӣ) ва дасту панҷа нарм кардан ба зехну ҳаёл ва лаззат бурдан аз ин гуна сабк ба Бедил рӯй овардаанд ва дил ба ӯ додаанд.

Б- шоироне, ки ин шеvaro писандида ва ҳамеша бо парастуи ҳаёл ба сарзамини рӯъёӣ сафарҳо кардаанд ва барои расидан ба қасрҳои ҳаёлии ӯ аз дари пинҳонӣ ва долонҳои пурпечуҳами он по гузоштаанд, мисли дари махфии ҳашишхонаи Ҷироти шохзода Масъуди Ғазнавӣ ба ишорати таърихи Байҳақӣ.”

Пас аз ин муқаддима, муаллиф ба баррасии мухтасари таъсири сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил бар шоироне чун Алии Муаллим, Миршаккок, Аҳмади Азизӣ, Қазва, Аббосии Доконӣ ва Ҳасани Ҳусейнӣ пардохта, дар зимни он баъзе назароти куллии худ дар робита бо ин мавзӯро овардааст.

¹ Рӯзномаи “Ҷумҳурии Исломи”, шумораҳои 29 меҳри 1371, 6 обони 1372, ва 13 обони 1371

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Гузашта аз навиштаиҳои таҳлилӣ, осори худи шуароӣ баъд аз инқилоб гӯётарин далели гароиши онҳо ба шеъри Бедил аст. Зимни мутолиаи ин осор метавон намунаҳои хеле зиёдеро дарёфт, ки бедилона суруда шудаанд ва яке мафтуни ирфони волои Бедил ва дигре дилбохтаи ҳунари нозуки ӯст ва сеюмӣ вомдори ибороҳои бикр аст ва дигаре дар банди вазну қавофии нодири ӯ дармондааст, ки ин ҳама ёдовари ишқварзии шоирони Мовароуннахри асри 19 ва ибтидои асри 20 ба шеъри Бедил мебошад. Аммо аз он ҷо, ки бедилгароии шоирони муосири Ирон шакли ибтидоӣ дошта, ҳануз дорои унсурҳои як мактаби адабии комил нагаштааст, бо бедилгароии Мовароуннахр қобили қиёс нест. Ин гароиш ҳануз он умқи ва вусъати бедилгароии Мовароуннахрро касб нанамудааст ва бо тавачҷуҳ ба ин, ки дар замони ҳол вазифа ва ҷойгоҳи шеър дар ҷомеа дигар шудааст, вуқӯъи чизе мушобех ба он дар Ирон баъид ба назар мерасад.

Ҳамзамон бо ироаи намунаҳое аз бедилнаҳои як шоири имрӯзии Ирон, бояд ин нукта низ зикр шавад, ки кашфи ҷои пои унсурҳои бедилӣ дар шеъри имрӯзи Ирон чандон содда нест. Зеро аз як сӯ, фақат хоси Бедил донишмандии ин ё он унсур мавзӯӣ пурбаҳс аст ва аз сӯи дигар, ба роҳатӣ наметавон ташхис дод, ки чӣ қасе аз кадомин гӯшаи ин неъматӣ бекарон чӣ андоза истифода намудааст. Вале осори шоироне чун Аҳмади Азизӣ, ки намунаҳои он дар поён оварда мешавад, ҷои шакке барои дурустии ин мавзӯӣ намегузорад.

Бедилонаҳои як шоири Иронӣ

Гарчӣ бисёре аз шоирони акнунӣ Ирон ба тариқи ошкоро аз шаклу муҳтавои осори Бедил пайравӣ мекунанд, сурудаҳои Аҳмади Азизӣ аз боризтарин намунаҳои таъсири сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил дар шеъри имрӯзи Ирон аст. Ӯ ки аз ҷумлаи шоирони насли инқилобист, аз қонуни куллии рушди адабиёти баъд аз инқилоб берун намонда, ҳамонанди аксари ҳамқаламонаш ба қолабҳои шеъри қадим рӯ оварда ва низ ба шеваи онон барои худ таҳаллуси шеърии “Комил”-ро интихоб намудааст. Маҷмӯаи ғазалиёт ва рубоӣҳои ӯ, ки номи бедилонаи “Рустои фитрат”-ро дорад,¹ саршор аз сурудаҳои бедилӣ ё сабки ҳиндист. Азизӣ яке аз пешоҳангони “кашфи” Бедил буда, хануз соли 1365 дар ин маврид мақолаи давомдоре бо номи “Ёдависҳое бар бедилшиносӣ” дар ҳафт шумораи маҷаллаи “Суруш” ба ҷоп расонидааст.² Дар ин таҳқиқи худ Азизӣ ба тафсиру баёни чанд мақулаи (категорияи) муҳими адабӣ, аз ҷумла таҷрид, тахайюл, лафз ва ғайра пардохта, ба таври хулоса ҷойгоҳи онҳоро дар осори Бедил баррасӣ менамояд. Аз андаруни ин навишта мушаххас аст, ки муаллиф худ аз шефтагон ва шигифтзадагони ҳунари Бедил аст ва аз ӯ бо ибороте чун “абарҳайратҳои олами адабиёт”, “аз навобиғи силсилаи тахайюл, наводири адвори таҷрид, тоқнишини хумхоназоди доманаҳои ҳайрат” ва ғайра ёдовар мешавад.

¹ Аҳмади Азизӣ, Рустои Фитрат, интишороти Барг, Техрон, 1368

² Маҷаллаи Суруш, соли 1365, шумораҳои 354, 355, 356, 362, 364, 366, 367

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Ин шефтагии Азизӣ ба тарзи сухани Бедил дар ғазалҳояш низ рӯшан аст ва хаёлпардозиву ҷумласозиҳои бедилона, иборот ва ҳатто вазну кофияҳои мураккабу нодири бедилӣ дар саросари маҷмӯаи ашъори ӯ мушоҳида мешавад. Барои исботи ин гуфтаҳо интиҳоби ғазали ҳосе шарт нест, зеро ҳар як ғазали “Рустои фитрат” бедилгароёна суруда шудааст:

Аз ғазали Бедил:

Ранги шӯҳӣ нест дар табъи адабтаҳмири мо,
Ҳалқа месозад садоро нисбати занҷири мо...
Интизори рангҳои рафта мебояд кашид,
Ҳомаи наққоши мижгон рехт дар тасвири мо...
Ибратиншо буд Бедил нусхаи эҷоди шамъ,
Аз ҷанин бар по зада асри хати тақдири мо.¹

Ғазали Азизӣ:

Баски шуд зангори яъс ин оҳи бетаъсири мо,
Дар шаби оина механдад ба мо тасвири мо.
Матлаби мо дар риёзат қатли нафси кас набуд,
Мақсаде ҷуз гардани худ нест бо шамшери мо.
Ҳар кучо занни ҷунун бурдем з-ин водӣ нашуд,
Вақфи зулфи кист, ё Раб, оқибат занҷири мо.²

Аз ғазали Бедил:

Ба ҳасрат ғунчаам, яъне ба дилтангӣ ватан дорам,
Ҳаёле дар нафас хун мекунам, тарҳи ҷаман дорам.
Сипанди ман ба навмедӣ қаноат кард аз ин маҳфил.

¹ Девони Бедил, сах, 76

² Аҳмади Азизӣ, сах .15

Ту аз май чеҳра меафрӯз, ман ҳам сӯхтан дорам...¹

Ғазали Азизӣ:

Шақоикпайкари дардам, зи шеван пираҳан дорам,
Ба доғам тоза кун чун лола то захме ба тан дорам.
Ба таъвили тараб моил магардон ранги зардамро,
Хумори халсаам, хамёзаи май дар даҳан дорам...
Ҳазор оина тимсол аст як худбинии чашмам,
Аҷаб бутхонае ҳосил зӣ шакки мову ман дорам.
Ҳазар кун аз чунуни шеър дар кӯи чунун, Комил,
Ки ман сад кӯча тарс аз санги тифлони сухан дорам.²

Ё ин байтҳо:

Масти суратсозии оинаи ҳуши худем,
Ошнои маънии лафзи фарормуши худем.
Баски гарданбанди ғафлат дар ҳавас гум
кардаем,
Чун надомат рӯзу шаб овезаи гӯши худем...
Бар туринчи хусн агар ангушти ҳайрат кор зад,
Мо зулайхоюусуфи оинамадҳуши худем.
Нақши ҳасрат, Комил, аз рухсорай ғам во
нашуд.
Боз ҳам силихӯри доғи баногуши худем.³

Гарчӣ Азизӣ бо лутфи шоирона навиштааст,
ки “Аз ғазалҳои Азизӣ хастаам, Ҳофизии Шероз
меҳоҳад дилам”,⁴ аммо дар воқеъ дил ба ҳайраткада

¹ Девони Бедил, сах .843

² Аҳмади Азизӣ, сах 111

³ Ҳамон ҷо, сах.145

⁴ Ҳамон ҷо, сах.13

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ва оинахонаи Бедил бастааст, ки байтҳояш саршори ин гуна ибороту истилоҳот аст.

Дар фароварди мавзӯи Бедил ва муҳити адабии Ирон метавон чунин хулоса гирифт, ки акнун бо мушоҳидаи се падидаи зикршуда, яъне афзун шудани тавачҷуҳ ба осори Бедил ва иқдом ба нашри такрорӣ офаридаҳои ӯ, падидаи омадани аввалин китобҳои илмӣ таҳассусӣ дар мавриди шахсият ва шеъри Бедил ва мушоҳидаи шудани таъсири васеи баъзе ҷанбаҳои шеъри Бедил бар шеъри имрӯзи Ирон, суҳан аз бозгашт ва вуруди Бедил бар ин муҳит ва афзоиши тавачҷуҳи иронӣ ба шахсият ва осори ин адиб ба маврид буда, ҳеҷ чои шакку тардиде надорад. Вале бояд зикр шавад, ки бо тавачҷуҳ ба нигариши имрӯзи ҷомеаи Ирон ба адабиёт, бозгашти Бедил ба ин кишвар бештар як вуруд ба доираҳои илмӣ ва адабӣ ва маҳфилҳои завқӣ хоҳад буд.

Бахши дуум: Бедил дар фарҳанги Мовароуннаҳр

То ин ҷо мухтасаре аз Бедил ва сабабҳои ношинохта мондани ӯ дар Ирони муосир ва ахиран матраҳ шудани осораш дар ин кишвар гуфта шуд ва аз сарчашмаҳо оварда шуд, ки бар хилофи Ирон, дар Осӣи Марказиву Афғонистон Бедил Дехлавӣ бузургтарини адибони форсӣ ва орифони исломӣ ба ҳисоб меояд.

Дар ин бахш ҳадаф он аст, ки ба ҷойгоҳи воқеии Бедил дар ҳавзаи Мовароуннаҳр рӯшани андохта шавад ва маълум гардад, ки оё гуфтаҳо аз шӯҳрати Бедил мавқеият дорад ва агар чунин бошад, сабабҳои ин гуна нуфузи Бедил бар фарҳанги ин минтақа чист ва мизони ин таъсир дар қадом ҳақд аст.

Заминаҳои нуфузҳои Бедил бар фарҳанги Мовароуннаҳр. Таърихи вуруд ва нуфузҳои Бедил бар муҳити Мовароуннаҳр раванде печидаву тӯлонӣ буда, дараҷаи таъсири ӯ бар фарҳангу адаби ин минтақа ва низ нигоҳи саромадони илму адаби он ба мақоми Бедил ҳамеша яксон набудааст. Бо руҳ додани инқилоби Октябр дар оғози қарни 20 ва пеш омадани дигаргуниҳои пасазинқилобӣ, сарнавишти таърихӣ фарҳангии минтақа ба таври асосӣ дигаргун шуда, адабиёт низ вориди марҳилаи тозае мегардад

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ва суннату арзишҳои пешини муҳити адабӣ ҷойи худро ба арзишҳои навин мегузорад. Ҳамин гардиши куллии таърихӣ водор мекунад, ки мавзӯи ҷойгоҳи Бедил дар фарҳанги Мовароуннаҳр низ дар ду марҳилаи пеш ва баъд аз инқилоби Октябр ба таври ҷудогона мавриди мутолиа қарор гирад.

Оғози нуфузёбии Бедил бар фарҳанги Мовароуннаҳрро муҳақиқони гуногун охири асри ҳабдаҳ ва аввали асри ҳаждаҳ¹, ибтидои асри ҳаждаҳ², дар остонаи вуруд ба нимаи қарни ҳаждаҳ³ ва ё нимаи қарни ҳаждаҳ⁴ гуфтаанд, вале дар воқеъ нахустин падидаҳои ҷиддии он аз паснимаи қарни ҳаждаҳум мушоҳида мешавад ва дар қарни 19 ва аввали қарни 20 ин ҷараён ба авҷи худ мерасад.

Агар ба сабабҳои чунин ҷойгоҳ касб намудани Бедил дар Мовароуннаҳр бипардозем, пеш аз ҳама мушоҳида мешавад, ки шароити вуруди ӯ ба ин минтақа аз шароити вурудаш ба Ирон комилан мутафовит мебошад. Ҳангоми баррасии масъалаи Бедил ва муҳити адабии Ирон тақсим шудани қаламрави ягонаи адаби форсӣ ва оғози “наҳзати бозгашт” дар Ирон дар давраи пешин ва бозтоби ин ду иллат дар замони муосир, аз сабабҳои аслии роҳ наёфтани ин адиб бар Ирон доништа шуд. Ҷараёни аввал, яъне коҳиши робитаҳои фарҳангии Ироно

¹ Намунаҳои адабиёти тоҷик, қори гурӯҳӣ, Нашдавтоҷ, Душанбе, 1940, саҳ 187 (бо алифбои лотинӣ)

² Носирҷон Маъсумӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷилди якум, Душанбе, “Ирфон”, 1977, саҳ 103

³ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ. 54

⁴ Турсун Неъматов. Мирзо Абдулқодири Бедил, дар китоби дарсии синфи 10, “Маъориф”, Душанбе, 1990, саҳ. 218

Осиёи Марказӣ ва оқибатҳои номатлуби он дар сарнавишти адабиёти форсӣ дар Мовароуннаҳр низ нақши муайяни худро гузоштааст, вале ин раванд дар сарнавишти шеъри Бедил дар Осиёи Марказӣ нақши манфӣ надошта ва роҳу зехнияти Мовароуннаҳр барои вуруди Бедил ҳамеша боз мондааст.

Ҳамчунин деворе, ки “наҳзати бозгашт” дар пешорӯи нуфузи Бедил дар Ирон сохта буд, дар Мовароуннаҳр эҷод нашуд ва дар замоне, ки шеъри форсӣ дар Ирон “бозгашт” мекард, дар Мовароуннаҳр ҷарёни пешини адабӣ ҳамонро идома ёфт. Ё ба қавли Шафёии Кадканӣ, ки пештар ба он ишора шуд, “дар Ирон тавассути баъзе аз аҳли адаб ва мунтақидон аз қабиле Озар Бекдилӣ, ба тадриҷ дар баробари милоқҳои ҳоким бар завқи умумии форсизабонон, як навъ кудато ё инқилоб ё ҷунбиши ислохталабона оғоз мешавад... Аммо дигар сарзаминҳои қаламрави шеъри дарӣ ҳамчунон бар суннати адабии пешини хеш, ки аз даруни таҷрибаҳои шоирони қарни нухум ва даҳум ва ёздаҳум рушд карда буд, боқӣ мемонад ва ҳамон чизеро, ки мо имрӯз ба номи сабки ҳиндӣ мехонем, бахусус ҷиноҳи тундравии онро идома медиҳанд.”¹

Гарчӣ унсурҳои сабки ҳиндӣ пештар низ мушоҳида мешуд, аммо ин сабк дар нимаи дуввуми қарни ҳабдаҳи мелодӣ ба тасхири васеи муҳити адабии Мовароуннаҳр оғоз кард² ва андак-андак ба мактаби фароғии шеъри ин минтақа табдил шуд. Гарчӣ тазкиранигорони он давра мисли Малехои

¹ Шафёии Кадканӣ, ҳамон китоб, саҳ. 95

² Ҷобилқо Додалишоев, дар муқаддимаи “Куллиёти осори Сайиди Насафӣ”

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Самарқандӣ аз ин раванд шикоят намудаанд,¹ шуаро аз ривочаш худдорӣ накарда, аксаран ба гуфтани шеър бо ҳамин сабк пардохтанд, ки аз ҷумла саросари осори Саидои Насафӣ, ки бузургтарини намояндаи адабиёти охири асри 17 ва аввалҳои асри 18 дар Мавороуннаҳр аст, дар сабки ҳиндист. Дар ин замон осори Соиб ва Шавкати Бухороӣ ба ин минтақа роҳ ёфта ва сабки ҳиндиرو чаҳиши муассире бахшиданд.

Ҳамин тавр, дар қарни 18 сабки аксари шуарои Мовароуннаҳр ҳиндӣ буд ва вақте, ки шеъри Бедил вориди он муҳит гашт, ба гармӣ истиқбол ёфта, ба суръат паҳн гардид ва то ҳаде расид, ки дар қарни нуздаҳум ҷойро барои дигар равияҳо танг намуда, бар саросари фарҳанги минтақа ҷира шуд. Бедил ҳатто Соибро, ки бо шеъри нисбатан содаи хеш дар фароҳам омадани шароити пазируфта шудани ӯ саҳми зиёде гузашта буд, тақрибан гушанишин сохт ва агарчӣ баъд аз он ҳам дӯстдорони Соиб пайдо будаанду² имрӯз низ ҳастанд³, аммо ҳар гоҳе, ки сухан аз сабки ҳиндӣ равад, номи Бедил дар миён меомад ва ҳатто дар бисёр мавридҳо ин сабкро “сабки Бедил” мегуфтанд.

Ба ин тартиб, метавон гуфт, ки бо тавачҷух ба сарнавишти таърихии минтақа ва баҳусус, суннату анъанҳои ҳоким бар шеъри форсӣ дар Мовароуннаҳри асрҳои 18 ва 19, вуруд ва нуфузёбии

¹ Ҳамон ҷо, саҳ.5

² Садриддин Айни. Ёддоштҳо. Нашдавточ, Сталинобод, 1954, ҷ. 1-2, саҳ.107

³ Аз осори шоирони муосири тоҷик дар шеъри Лоик Шералӣ унсурҳои соибӣ кам нест.

Бедил ба ин муҳит як раванди табиӣ мебошад. Агар дар канори як чунин заминаи муносиби муҳитӣ, хунари нотакрор ва паёму мазмуни муносиб бо завку арзишҳои мардуми ин минтақаро, ки шеъри Бедил саршор аз он аст, дар назар бигирем, бе шак мешавад гуфт, ки чунин чизе наметавонист мавриди чунин истиқболе қарор нагирад.

Муҳақиқини иронӣ низ баъзан аз ҷойгоҳи Бедил дар Мавароуннаҳр ёдоварӣ намудаанд ва намунаи ишораҳои Саид Нафисӣ ва Ҳасани Ҳусейнӣ дар ин маврид пештар оварда шуд, вале аз ин миён Шафъии Кадканӣ дар китоби “Шоири оинаҳо” дар мақолаи “Ҳофиз ва Бедил дар муҳити адабии Мовароуннаҳри қарни нуздаҳум” ба таври мушаххас ворида масъала шудааст. Худи ӯ дар мавриди мақолааш менависад, ки “ин мақола тазкорест, ки пас аз хондани чопи ҷадиди “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ... навишта будам ва қасдам дар он нишон додани муҳити адабии Мовароуннаҳр дар остонаи инқилоби Уктубр буд.”¹ Аммо аз он ҷойе, ки ин давраи тарихи адабиёти Мовароуннаҳр давраи нуфузи Бедил аст, муаллиф бештар рӯи ҳамин масъала баҳс намудааст. Албатта “Ёддоштҳо”-и Айнӣ ба гунаи махсус ба баррасии муҳити адабии Мовароуннаҳр намерасад, лек аз он ҷо, ки Айнӣ аз ибтидо дар доираҳои адабӣ дахил буда, баъдан ба яке аз фарҳангиён муҳими замонаш табдил шудааст, аз андаруни хотироти ӯ метавон ба баъзе ҷанбаҳои муҳити адабии он рӯзгор пай бурд. Дуктур Шафъии Кадканӣ, ки ба муҳити адабии

¹ Шафъии Кадканӣ, ҳамон китоб, сах.13.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Мовароуннаҳр аз даричаи ин китоб нигаристааст, бо зикру таҳлили сатрҳое аз “Ёддоштҳо”-и чопи Техрон ва таҳлили онҳо ба натоиҷи друсте мерасад, вале ба ҳар ҳол муҳтавои ин мақола ба андозаи унвони он кулӣ ва фарогир нест ва мавзӯи дақиқи он инъикоси ҷойгоҳи Ҳофиз ва Бедил пеши баъзе аз қишрҳои мардуми Мавароуннаҳри қари 19 дар “Ёддоштҳо”-и Айнӣ аст. Дар ҳоли ҳозир ба ҷуз мақолаи мазкур, ки кори як муҳаққиқ иронист ва чанд тарҷума аз навиштаҳои муҳаққиқони хориҷӣ, мисли “Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон”-и Иржа Бечка дар мавриди ҷойгоҳи Бедил дар Мовароуннаҳр пажӯҳишҳои қобили мулҳизае дар Ирон ба даст наёмадааст.

Марзҳои нуфузи Бедил бар ҷаҳанги минтақаи Мовароуннаҳр

Тавре ки пештар гуфта шуд, ҷанбаи дигари ин баҳс рӯшан намудани марзҳои нуфузи Бедил бар ҷаҳанги минтақаи Мовароуннаҳр аст. Дар баҳши ҳозир аз истилоҳи ҷаҳанг истифода гардид, зеро таъсири осор ва афкори Бедил дар ин минтақа аз маҳдудии шеър адабиёт фаротар рафта, ҷанбаҳои дигари зиндагии ҷамеаро низ фаро гирифта буд. Ё ба навиштаи Рустами Ваҳобниё “нуфузи Бедил дар ҷаҳанги тоҷикон чун хилқати ӯ хеле мураккаб ва мухталиф аст ва ба фарз, чун об зеризаминист, ки ҷо-ҷо бар рӯи ин хок чашмаҳо аз он зоҳир шуда ва ҳар чашмае мунтаҳо ба ин укёноси нуҳуфта боз мегардад”.¹

¹ Маҷаллаи “Ҷаҳанг”, соли 1992, шумораҳои 1-2

Аз баррасии навиштаҳои илмиву бадеии асри 19 ва оғози асри 20 дар Мовароуннаҳр чунин бармеояд, ки гуруҳҳои мухталифе аз мардуми ин минтақа ба паҳлӯҳои чудоғонаи шахсияту осори Бедил тавачҷуҳ намудаанд ва агар бахше фақат шефтаи ҳунари шеърӣ ӯ бошад, бахши дигаре дӯстдорӣ мазмунҳои баланди байтҳо ва гуруҳи сеюм пайрави фалсафа ва ҷаҳонбинии Бедил будаанд. Аз ин рӯ, дар бахшҳои чун адабиёти бадеӣ, илму андеша ва низ дар миёни қишрҳои гуногуни мардуми ин минтақа ба таври чудоғона мавриди тавачҷуҳ қарор додани нуфузи Бедил, ҷойгоҳи воқеии ӯ дар Мовароуннаҳри ин давраро ба хубӣ рӯшан менамояд.

а) Нуфузи Бедил бар адабиёти Мовароуннаҳр

Сухане аз авзои адабии минтақа дар остонаи вуруи Бедил

Нахустин чизе, ки аз баррасии бозмондаҳои адабии Мовароуннаҳр то нимаҳои қарни 19 мелодӣ ба назар мерасад, ин аст ки дар ин марҳила адабиёт навъе хушкӣ ва инқирозро аз сар мегузаронид ва то ҷӣ ҳад амиқ будани ин пасравӣ аз қиёси осори адабии ин давра бо осори асрҳои пешин ба хубӣ рӯшан аст. Худудан аз охириҳои асри 17 то нимаи дуввуми асри 19 дар маҳфилҳои адабии минтақа гармии ҳосе эҳсос намешавад ва ба истиснои чанд асари башуморе чун куллиёти Саиди Насафӣ, аз ин даврон осори арзишманде, ки дар радифи офаридаҳои пешини

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

адабиёти форсии тоҷикӣ бошад, барои наслҳои баъдӣ боқӣ намондааст.

Албатта, ба андозаи кофӣ омӯхта нашудани осори адабии ин давра низ метавонад аз сабабҳои тира мондани он барои наслҳои имрӯз бошад, лек мутолиоти анҷомшуда низ гуёи онанд, ки адабиёти асри 18 ва пешнимаи асри 19 дар Осиёи Марказӣ адабиёти пурравнақе набудааст. Аз ҷумла таҳқиқоти чашмгире, ки дар ин маврид сурат гирифтааст, рисолаи “Адабиёти тоҷик дар асри 18 ва нимаи аввали асри 19” аз Н.Маъсумӣ мебошад, ки дар он чунин омадааст: “Чаҳоряки аввали асри 18 интиҳои фаъолияти эҷодии як гурӯҳ шоирон ва адибони номии тоҷик (Саидои Насафӣ, Фитрати Самарқандӣ, Бедил, Мулҳам ва дигарон) ба шумор меравад ва... чаҳоряки дуввуми асри 19 ибтидои фаъолияти адабии маорифпарварони тоҷик (Ахмади Дониш, Абдулқодирхочаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Музтариб, Садри Сарир ва дигарон) ҳисоб меёбад. **Зиёда аз сад соли мобайн давраи каммуҳсули адабиёти тоҷик шумурда мешавад.**”¹

Сабабҳои пеш омадани ин вазъ хеле муфассал буда, ба омилҳои зиёди сиёсату иҷтимоӣ бастагӣ дорад ва ҳамчунин бо сабаби пеш омадани “парокандагии адабӣ” дар даруни ҳуди минтақа, дар нисбати ин давра аз ҷараёни ягонаи адабӣ сухан гуфтан мушқил аст ва баррасии падидае чун масъалаи нуфузии Бедил дар саросари адабиёти минтақа барои марҳилаи мавриди назар то ҳақде нисбӣ мебошад. Аммо аз осори расида маълум аст, ки ҳатто дар ҳамон

¹ Н. Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 21

марҳила низ шуарои зиёде ба услуби Бедил рӯ овардаанд ва агарчӣ ин истикбол чун пайравии адибони нимаи дуввуми қарни 19 ва ибтидои қарни 20 як падиаи фарогир нест, лек гӯеи оғози таваччуҳи шоирони Мовароуннаҳр ба осори Бедил мебошад. Аз шоирони ин давра Шермуҳаммад Акмал, Нодира (ҳар ду доираи адабии Хуканд), Парии Ҳисорӣ, Раҳимии Самарқандӣ, Мирзосодиқи Муншӣ (аз Бухоро), Ҷунайдуллоҳ Маҳдуми Ҳозик (аслан аз Ҳирот), Одинамуҳаммади Маъдан ва дигарон гоҳе аз Бедил пайравӣ намуда, чун пешгомони бедилгароии Мовароуннаҳр бар ғазалҳои ӯ назира гуфта ё мухаммас бастаанд, ки чанд намуна пешкаш мешавад.

Ғазали Бедил:

Аз ном агар нагзарӣ, аз нанг бурун о,
Эй накҳати гул, андаке аз ранг бурун о,
Олам ҳама аз боли парӣ оина доранд,
Гӯ, шиша намудор шаву санг бурун о.
3-ин арсаи азод мақаш нанги фусурдан,
Гирам ҳама тан сулҳ шудӣ, чанг бурун о...
Зиндонии андуҳи таалуқ натавон зист,
Бедил, дилат аз ҳар чӣ шавад танг, бурун о¹.

Ғазали Акмал:

Эй мавҷи гуҳар, аз тапиши санг бурун о,
Бишикан чу ҳубоб афсару авранг бурун о.
Дар доми ҳаво қайди алоиқ зи ҳавас нест,
Эй тоири бӯ, аз қафаси ранг бурун о!
Оинаи раъночаманӣ чанд чу товус,

¹ Девони Бедил, сах. 1

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Эй маҳви ҳавас, з-ин ҳама найранг бурун о...
Тасхири ҷаҳон дар гарави хотами ҳалқ аст,
Акмал, ҳама тан сулҳ шав, аз чанг бурун о.¹

Ғазали Бедил:

Аз ҳавас чун шамъ агар сар бар ҳаво бардоштам,
Чун тааммул шуд гиребон, нақши по бардоштам,
Зиндагонӣ ҷуз хичолат мояи дигар надошт,
Тар шудам чун ашк то оби бақо бардоштам...
Бори ҳастӣ пеш аз анҷоми далели аҷз буд,
Чун ҳилол аввал ҳамон пушти дуто бардоштам,
Тоқатам аз нотавониҳои мижгон моя дошт,
Як ниғаҳ **Бедил**, ба зӯри сад асо бардоштам².

Ғазали истиқболии Мирзосодиқи Муншӣ, ки муаллифи “Тӯҳфат-ул-аҳбоб” аз ӯ чун “бедилхаёл ва соибмисол” ёдовар мешавад³:

Аз руҳи дил нақши зулфи муддао бардоштам,
В-аз сари он ганҷ гӯй аждаҳо бардоштам,...
Паҳлӯи аҷзам қависармоя шуд ҳамчун ҳилол
Осмонеро ба як пушти дуто бардоштаам.
Офати гарданкашон дар базми имкон рӯшан
аст,
Сӯхтам чун шамъ агар сар бар ҳаво бардоштам,
Нест **Содик**, бори қач бар дӯши манзил ошно,
Дар раҳаш аз ростӣ бар каф асо бардоштам.¹

¹ Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб”-и Раҳматуллоҳи Возех, бо муқаддима ва тасхеҳи Асғари Ҷонфидо, “Дониш”, Душанбе, 1977, саҳ. 27

² Девони Бедил. саҳ 829

³ Тухфат-ул-аҳбоб. саҳ. 108

Ғазали Бедил:

Илоҳо, бори тамкин дех дами ваҳшинигоҳонро.

Ба қадри орзуи мо шикасте качқулоҳонро.

(Дар нусхаҳои чопи Душанбе (сах.112) ва Техрон (сах.12), ки ба онҳо ишора шуд, матлаи ғазал чунин омадааст:

Илоҳо порое тамкин, рами ваҳшинигоҳонро,

Ба қадри орзуи мо шикасте качқулоҳонро.)

Ду банд аз Мухаммаси шоира Нодира (охири қарни 18 ва ибтидои қарни 19), ки маликаи амири Қўқанд Умархон (1809-1822) буда, бо тахаллусли “Макнуна” ва “Комила” низ шеърӣ форсӣ ва туркӣ мегуфт²:

Шарар торест барқи чилваи вашатпаноҳонро,

Инондорӣ набошад ин тағофулдастгоҳонро,

Зи шӯхӣ рехтанд ин қавм хуни бегуноҳонро,

“Илоҳо, бори тамкин дех дами ваҳшатнигоҳонро

Ба қадри орзуи мо шикасте качқулоҳонро.”

Кафи мо, **Нодира**, чуз соғари ҳасрат намегирад,

Зи оташ иштиёоли шамъи мо рафъат намегирад.

Зи об оинаи мо ҳеч гаҳ сурат намегирад,

“Мичози фақри мо бо гарму сард улфат намегирад.

Ҳавое нест, Бедил, сарзамини бекулоҳонро.”³

Гарчӣ шоирони зиёде дар асри 18 ва аввалҳои асри 19 бо илҳом аз равиши Бедил шеър гуфтаанд,

¹ Ҳамон ҷо, сах.110

² Нодира. Девон. “Ирофон”, Душанбе, 1967, сах.8

³ Ҳамон китоб, сах. 351

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

аммо бино ба аҳмияти камтар доштани осори адабии ин давра дар таърихи адабиёти форсӣ, дар идома ба давраи аслии ташаққул ва тақомули мактаби бедилгароии Мовароуннаҳр, яъне нимаи дуввуми асри 19 ва оғози асри 20 пардохта мешавад.

Даврони тасаллути Бедил бар адабиёти Мовароуннаҳр

Баъди даҳсолаҳои ноборвариву якнавохтӣ, дар нимаи дуввуми қарни 19 адабиёти форсӣ дар Мовароуннаҳр бо нирӯи тозае рӯ ба рушд ниҳод, ки ин раванд дар оғози асри 20 низ идома ёфт. Дар ин марҳила ба вижа доираи адабии Бухро тавсия ёфта ҳам дар дарбор ва ҳам берун аз он ғаъл шуда буд ва назму насри минтақа қадаме ба пеш гузошта, хоса аз назари мазмун таҳаввулоти зиёд пазируфт. Намоёнтарин чеҳраҳои илмиву адабии ин марҳилаи таърихи адабиёт Аҳмад Маҳдуми Дониш, Шамсиддини Шохин, Абдулқодирхочаи Савдо, Абдурауфи Фитрат, Садриддин Айнӣ, Тошхуча Асирии Хучандӣ ва дигарон буданд, ки имрӯз низ вазъи адабиёти қарни 19 ва оғози асри 20 аз осори онон шинохта мешавад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими адабиёти ин давра нуфузи ниҳоят бузурги Мирзо Абдуқодири Бедил ва ба авҷи худ расидани таъсири вай мебошад. Аз баррасии осори илмӣ ва адабии ин давра метавон ба хулоса расид, ки қариб ҳеч як муаллифи нимаи дуҷуми қарни 19 ва ибтидои қарни 20 аз таъсири Бедил берун намондааст. Агар дар адабиёти асри 18 ва оғози асри 19 ин падида ба таври заиф мушоҳида шавад, дар ин давра “ба гунае буд, ки таъсири сабки ӯ дар

осори касоне, ки пайрави \bar{u} набуданд, низ пайдо буд”¹ ва “ҳар кас, ки ба дасташ қалам мегирифт, чизе дар пайравии Бедил навиштанро вазифаи худ мешуморид”.² Барои адибони ин давра, Бедил ба меъёр табдил шуда буд ва ҳар шоире ки дар пайравӣ аз Бедил муваффақтар мешуд, шоири хубтар ба ҳисоб меомад ва ҷавонро низ дар маҳфилҳои адабӣ бо ҷавобгӯи ба ашъори Бедил имтиҳон менамуданд.³

Тазкираҳои умумӣ ё тазкираҳои хоси ин давра, аз ҷумла “Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб”-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, “Тазкират-уш-шуаро”-и Мӯхтарам, “Тазкира”-и Садри Зиё, “Намунаи адабиёти тоҷик”-и С. Айнӣ, “Намунаҳои адабиёти тоҷик” (кори гурӯҳӣ) ва ғайра, даҳҳо шоиронро ном мебаранд, ки ба наҳве аз эҷодиёти Бедил илҳом гирифтаанд. Тибқи суннати он давра шуаро ё бар ғазалҳои мушаххаси Бедил назира менавиштаанд, ё бар онҳо муҳаммас мебостаанд. Масалан, фақат тазкираи “Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб” дар саҳифаҳои 12, 18, 30, 31, 62, 65, 82, 93, 108, 192, ба наҳве аз пайравии шоироне чун Оташӣ, Афғон, Афқар, Амлаъ, Холил, Хичлат, Раҳимӣ, Савдо, Содик, Варбӣ ва ғайра аз Бедил бо ибороти мусаччаъ ва пуробуранг ёдовар шуда, намунаҳои ашъореро, ки онҳо дар “татабуъ аз Абдулқодири Бедил” навиштаанд, ироа медиҳад. Дар “Намунаи адабиёти тоҷик”-и Айнӣ низ ҳангоми муаррифии шоирони қарни 19 ва аввали қарни 20 ба унвони як мелоки

¹ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ. 68

² Маҷаллаи “Садои Шарқ”, 1960, шумораи 1-2

³ Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим. Бо ҷашми вичдон. Душанбе, 1978

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

аслӣ, пайравон ё муқаллидони Бедил будан ё набудани онҳо зикр гаштааст.

Пайравӣ аз Бедил дар ин давра бино ба фарогир шуданаш, ба як ҷарёни мустақили адабӣ табдил шуда буд. Аз таърихи адабиёти форсӣ маълум аст, ки ҳеҷ як шоири пешин ва пасини форсӣ ин эътиборро соҳиб набудааст, ки ба номи ӯ мактаби ҷудагонае ташаккул ёбад ва даҳсолаҳои тулонӣ шоирони як ҳавзаи бузурги адабӣ машғули ҷавобгӯӣ ва мухаммасбандӣ ба ғазалҳои ӯ бошанд ва тарзи ӯро мутлақан бипазиранд.

Баъзе шоирони пайрави Бедил ва намунаи осори онҳо

Беҳтарин роҳи баёни чигунагии истиқболи адибони ҳавзаи Мовароуннаҳр аз осори Бедил, овардани намунаҳои мушаххас аз навиштаҳои онҳо ва қисми он бо осори Бедил аст. Лек ин гуна намунаҳо ниҳоят зиёданд ва баъзе шуаро тамоми девони худро дар ҷавоби девони Бедил сурудаанд ва ё ба даҳҳо ғазали вай мухаммас бастаанд ва сарояндагоне чун Туғрали Аҳрорӣ ба “Соқинома”-и Бедил ҷавоб гуфта, Муҳаммад Ҳусайни Хоҷӣ (1880-1922) дар ҷавоби “Комде ва Мадан”-и Бедил достони мустақиле сурудаанд¹. Аз ин рӯ, дар ин бахш бо муаррифии шахсият ва овардани осори баъзе бедилгароён боризи минтақа иктифо мешавад, ки чун муште аз хирвор баёнгарии хатти куллии мактаби бедилгароии Мовароуннаҳр бошад.

¹ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ 68

1. Тошхуча Асирии Хучандӣ

Тошхуча Асирии Хучандӣ зодаи соли 1282 камарӣ (1865 мелодӣ) ва аз шоирон ва шахсиятҳои иҷтимоии асри 19 ва оғози асри 20-уми Мовароуннаҳр аст, ки осор ва фаъолиятҳои ӯ ба пешбурди фарҳанги маънавии замонаш нақши хос доштааст. Ӯ дар мадрасаҳои шоҳии Хучанд ва мадрасаи Хоними Хуқанд¹ солҳои касби илм намуда, аксари умрашро дар зодгоҳаш сипарӣ намудааст ва аз ҳисоби сангтарошӣ касби рӯзӣ доштааст. Садриддин Айний аз ӯ чун “марди қаландармизоч ва озодтабъ” ёдовар мешавад². Асирӣ дар таърихи 3 марти 1915 вафот кардааст³ ва ба иллати хеле печида будани шахсият ва афкораш дар китобҳои қабл ва баъд аз инқилоби Октябр дар нисбати ӯ баҳсҳои зидду нақизе дида мешавад.

Асирӣ аз пайравони боризи Бедил буда, аз ибтидо то поёни фаъолияти адабиаш ин корро давом додааст. Дар ибтидо ин пайравӣ асосан аз услуби Бедил буда, тадричан афкори Бедил низ дар навиштаҳои ӯ асар гузоштаст. Пайравии ӯ аз Бедил ҷӣ аз навиштаҳои дигарон дар бораи вай ва ҷӣ аз осори худи ӯ рӯшан аст. Иржа Бечка сабки Асириро “тақлиде аз сабки Бедил” дониста, бар он аст, ки ӯ “барои пӯшонидани андешаҳои хеш аз он сабк баҳра

¹ Тошхуча Асирии Хучандӣ, Ашъори Мунтахаб, “Адиб”, Душанбе, 1987, муқаддима

² С.Айний, Намунаи адабиёти тоҷик, Москва, 1926, сах. 216

³ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, сах.7

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

мегирифт”¹ ва нависандагони “Намунаҳои адабиёти тоҷик” низ навиштаанд, ки “ӯ аз услуби Бедил тақлид мекард, чун маҷбур буд, ки протест ва норозигиҳои нисбат ба муҳит доштаи худро ба равиҳои Бедил, бо ибораҳои сарбаста ифода намояд”²

Турсун Неъматзода ӯро дар қанори онҳое ки аз Бедил “тақлид намудаанд”³, муаррифи намуда ва Саъдулло Асадуллоев низ дар муқаддима бар ашъори мунтахаби шоир навиштааст, ки “Асири дар назм баъзан ва дар наср тамоман муқаллиди Мирзо Абдулқодири Бедил (1644-1720) аст. Пайравии Асири ба Бедил фақат дар сабку забони осори ӯ мушоҳида мешавад. Аз ҷиҳати мазмунофаринӣ ва баёни маъонии бикр Асири аз шоирони бузурги замони худ мебошад”⁴.

Аммо Садриддин Айни бар он аст, ки Асирии Хучандӣ Бедилро ҳам дар назм ва ҳам дар мазмун бомуваффақият тақлид кард.”⁵ А.Сайфуллоев низ ба нақл аз ҳамин қавли Айни пайравии Асири аз Бедилро “бомуваффақият” меҳонад.⁶

Бар хилофи нигоштаи А.Саъдуллоев ва ҷуноне, ки С. Айни низ зикр намудааст, пайравии Асири аз Бедил танҳо дар сабку забон маҳдуд набуда, ҷаҳонбинии ӯро низ фаро гирифтааст. Табиъист, ки дар ин маврид назари С.Айни ҳамчун яке аз ҳамасронии Асири ва донандагони хуби адабиёти он

¹ Бечка, ҳамон китоб, саҳ. 80

² Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 254

³ Турсун Неъматов, ҳамон китоб, саҳ. 218

⁴ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, саҳ.7

⁵ Садриддин Айни, Мирзо Абдулқодири Бедил, саҳ. 109

⁶ Садои Шарк, 1964, шумора 9

давра ва танҳо соҳибназар дар бедилшиносии тоҷик эътибори болотар дорад. Ҳамчунин осори шоир низ назари Айниро тақвият менамояд.

Бо таваҷҷуҳ ба ин гуфтаҳо, назари зерини Н.Маъсумӣ ҳам комилан дақиқ буда наметавонад. Ӯ менависад: “Тошхӯча Асирӣ дар ибтидо аз пайравони услуби бедилӣ будааст, баъдҳо дар шароити ибтидоии асри 20 равияи эҷодии худро андаке тағйир дода, ба роҳи мунавварфикрӣ даромад ва баъзе анъанаҳои пешқадами адабиётро давом дода, мутаваҷҷеҳи ҳоли замон гардид. Акнун парвози фикри ӯ на дар осмони хаёлот, балки ба нафъи халқ нагардонида шуда буд, ки инро аз шеъри баландамазмунӣ ӯ “Одамият чист?” равшан тасаввур кардан мумкин аст:

Одамият чист? Худро дур аз шар доштан,
Хайрхоҳи халқ будан, нафъи безар доштан”.¹

Аммо “равияи худро андаке тағйир додан ва ба роҳи мунавварфикрӣ даромадан”-и Асирӣ ба маънои аз услуби Бедил, ки “дар ибтидо” аз он пайравӣ мекард, берун омадани ӯ намебошад, балки ҳамон “андаке тағйир”, ки Н. Маъсумӣ ба он ишора мекунад, баёнгарии амиқтар рафтани Асирӣ дар қори худ аст. Даврае, ки Маъсумӣ зикр менамояд, ҳамон замони ба афкори Бедил рӯ овардани Асирӣ ва маҳз афкори ин давраи ӯ ба андешаҳои рӯшани Бедил қаробат пайдо кардааст.

Дар бораи байти овардаи Носирҷон Маъсумӣ бояд гуфт, ки дар чандин маврид адабиётшиносони Шӯравӣ ин байт ва бахшҳои дигари қасидаи

¹ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, саҳ.106

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

“Бурҳони Асирӣ”-ро ба унвони мисоли нишондиҳандаи берун омадани ӯ аз пайравии Бедил ё аз чорчуби афкори замон ироа намудаанд, вале харгиз тавачух накардаанд, ки дар муқаддимаи он Асирӣ маҳз ба пайравии худ аз Бедил дар навиштани он ишорат менамояд. Дар ин муқаддима чунин сатрҳо мавҷуданд: “Пас аз варақгардони 7-8 сафҳа ба гурезгоҳ маҳмил кашидам... сарманзили авсофи асҳоби киром матлааш ин буд “Чист мардӣ? - он ки худро чун ғазанфар доштон”, гӯё Таҷаллии мазбур дар ин ҷо ба қасидае, ки аз Бедил, раҳимуллоҳ, дар манқабати шоҳи вилоятмаоб буд, бад-ин мазмун унвон ёфта “Чист гардун? -он ки яксар сифларо мепарварад” шарафи дуруд ёфта, тақлид намуда ва мадеҳ, ки дар ин боб аз ҷониби Абдулмаонӣ (Бедил) рамузи ҳақиқат шикофта, чехраи таасуб кушуд... Асирӣ низ ... тариқи татаббуъи(пайравии) онҳоро аз муғтанамоти бурӯмандии хеш доништааст”¹.

Муаллифони дигар низ аз тарк шудани услуби Бедил аз сӯи Асирӣ хабар намедиҳанд ва аз ҷумла З.Раҷабов чунин менависад, ки “Асирӣ шоири збардасте буда, аксари шеърҳои худро дар услуби Мирзо Абдулқодири Бедил гуфтааст”². Ин муаллиф ба нақл аз тазкираи Боқидомулло, ки нусхаи хатии он таҳти рақами 281 дар пажӯҳишгоҳи таърих ва бастоншиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон маҳфуз аст, чунин мулоҳизотро ироа намулдааст: “Дар байни шоироне, ки зикр ёфтаанд,

¹ Асирӣ Хучандӣ, ҳамон китоб, сах. 169

² З. Раҷабов. Аз таърихи афкори ҷамъиятии сиёсии халқи тоҷик. Нашдавточ, Сталинбод, 1959, сах. 229

чунин як шахси нозуксухан, ширинкалом, санъаткори бедилшикори қаландарвор набудааст. Ашъори ўро аз гуфтаҳои Бедил фарқ кардан мумкин нест. Ҳар як марди шеършинос ба гуфтаҳои вай таслим мешавад”.¹ Ҳамин шабоҳати эҷодиёти Асирӣ бо услуб ва афкори Бедил буд, ки пайравии ўро муҳаққиқ сохтгире чун С.Айнӣ “бомуваффақият” хондааст, гарчӣ ин муваффақият низ нисбист.

Илова бар абёти парокандае, ки дар тазкираҳо омадааст, дар “Ашъори мунтахаб”-и Асирӣ низ теъдоде ғазалу мухаммас мавҷуд аст, ки шоир дар истикбол аз Бедил гуфтааст ва намунаи онҳо чунин аст:

Аз ғазали Бедил:

Фаномисоламу оинаи бақо ин ҷост,
Кучо равам зи дари дил, ки муддао ни ҷост.
Ҷабинматоаму дукони сачдае дорам,
Ту низ хок шав, эй ҷустуҷӯ, ки ҷо ин ҷост...
Ҷу ҷашми оина ҳайратсуроғи найрангем,
Зи хеш рафта ҷаҳоневу нақши по ин ҷост.
Ба васли лағзиши пое расидаам, **Бедил**,
Биё, ки додраси саъйи норасо ин ҷост.²

Ғазали Асирӣ, ки чунин пешнависе дорад: *Ин ғазали рақоқатхалил ба пайравии тариқаи Бедили фрирдавсманзил ба имдоди хомаи муъҷизаҳангомаи*

¹ Ҳамон китоб, ҳамон саҳ.

² Девони Бедил, саҳ. 324

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

*Асирии саропо таксир шарафи иртисол ёфта,
чилватирози маҳфили баён гардид, вассалом. ¹*

Биё ки фасли баҳори фараҳфизо ин чост,
Замони сайри гулу вақти дилкушо ин чост.
Ба ёди сарвқадони гузашта афгон кун.
Ба доғи лоларухон боғ шав, ғизо ин чост.
Ҳавои салтанатат чайбгири анқо кард,
Ғубори омадани дев шав, ҳумо ин чост.
Фиреби домани ҳастӣ махур чу тифли сиришк
Саре зи чайби адам бар маё, ки по ин чост.
Чаҳон чу сояи ваҳмест дар гузарғаҳи абр,
Маҷӯ бақои иқомат, ки бебақо ин чост.
Ба сайри баҳру барат эманӣ зи офат нест,
Гар аз наҳанг раҳо гаштӣ, аждаҳо ин чост.
Чу зарра партави меҳре, ки заъфаронат кард,
Катони хирмани маҳ бош, қаҳрабо ин чост.
Агар ба олами маънӣ паи духул барӣ,
Асирӣ Бедил маҳзуни бенаво инчост.²

Аз ғазали Бедил:

Шаб, ки аз шавқи ту парвозам баҳороҳанг буд,
Устухон ҳам дар танам чун шамъ мағзи ранг буд.
Хоби роҳат бохт дил охир ба афсуни сафо,
Дошт миҷгоне ба ҳам оина то дар занг буд.
Нақди роҳат мешуморад гарди аз худ рафтнам,
Ҳамчу оташ бистари нозам шикасти ранг буд.
Булбули моро ҳамин парвози ибрат ғунча нест,
Дур аз он дар хок гаштан ҳам ғубори нанг буд.

¹ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, саҳ.172

² Ҳамон ҷо, саҳ 75

Қайди дил, **Бедил**, нафасро ҳарзасанчи ваҳм кард,
Шухии нози парӣ дар шиша пур бесанг буд.¹

Ғазали Асирӣ:

Сози аҳволи ман ончо беҳудиоҳанг буд,
Шаш чиҳат аз чашми мумсик дар хаёлам танг буд.
Кас намегардид ғайр аз нола перомуни ман,
Чун хари танбур пой эътиборам ланг буд.
Як ҷаҳон сахтӣ ба гирдам дошт машқи инҳисор,
Ман шарори мутлақу олам саросар санг буд.
Ор мекард аз тавофи домани қадром ғубор,
Зарраро аз эътибори қиммати ман нанг буд
Маънии мавҳуми моро нусха меорост факр,
Ин китоби нестимазмун фанооҳанг буд.
Кас нашуд расмошноӣ имтиёзӣ ҳастиям,
Ҳамчу дуди дил, **Асирӣ** нақши ман беранг буд.²

Матлаъи ғазали Бедил:

Эй беҳабар ба доди дили мо расида рав,
Шӯри сипанди мичмари ҳасрат шунида рав³,

Ду банд аз муҳаммаси Асирӣ бар ин ғазал:

Чун субҳидам ба ҳамдамии мо дамдида рав,
Тарки шитоб кун, нафасе оромида рав,
Андак инони тавсани ваҳшат кашида рав,
“Эй беҳабар, ба доди дили мо расида рав,

¹ Девони Бедил, сах. 575

² Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, сах. 81

³ Девони Бедил, сах. 1088

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Шӯри сипанди мичмари ҳасрат шунида рав.”

Шамъи сахар дар анчумани шом кардаанд.
Оғозро муқорини анҷом кардаанд,
Эҷодро василаи эъдом кардаанд,
“З-ин гарди тухмате, ки нафас ном кардаанд.
Чун субҳ як даме, ки надорӣ, кашида рав.”¹

Матълаи ғазали Бедил:

Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз чӯши сафо.²

Бандаҳое аз мухаммаси Асирӣ:

Эй савдои дидаат сайёди оҳуи Хито,
Аз карам дасти маро баргир афтодам зи по,
Нақхати нақши қадам бинҳода бар гӯши сабо.
“Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рӯхат наззораҳоро лағзиш аз чӯши сафо.”

Гар бубинад нусхаи васфи туро, ай симтан,
Об гардад аз хичолат Юсуфи гулпираҳан,
Хоки поят тӯтиёи дидаи ҳар марду зан,
“Гар ба ин хубӣ равӣ баҳри тамошо дар чаман,
Мешавад шабнам арақ аз рӯи гулшан аз ҳаё.”

Дерсоле шуд **Асирӣ** дар сароят мезанад,
Дасти умед ба домони вафоят мезанад,

¹ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, сах. 93-94

² Девони Бедил, сах. 16

Санг ба сар, мушт бар дил аз бароят мезанад,
“Умрҳо шуд боли ачзе дар ҳавоят мезанад
То кучо парвоз гирад, **Бедил** аз дасти дуо.”¹

Асирии Хучандӣ ба се забони арабӣ, форсӣ ва туркӣ шеърҳо гуфта,² ҳатто дар ашъори туркиаш низ аз Бедил пайравӣ доштааст, ки намунаҳои он мавҷуданд.³

5. Саид Зуфархон Ҷавҳарӣ

Дар соли 1860 дар шаҳри Истаравшан дар хонаводаи шоир Назми Истаравшанӣ таваллуд ёфтааст ва солҳо дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил намуда, 16 феввали соли 1945 дар зодгоҳаш даргузаштааст. Аз шуарои шинохтаи замони худ буда, бо Асирии Хучандӣ мушоараҳо доштааст.⁴

Пайравии Ҷавҳарӣ аз Бедил дар тамоми умри тӯлонии вай ва ҳатто пас аз барқарории низоми Шӯравӣ ва чун мактаби умумӣ аз байн рафтани бедилгарой, идома ёфтааст. Ин аст, ки С.Айнӣ аз ӯ чун “охирин намояндаи пайравони Бедил”⁵ ёдовар шудааст.

Садриддин Айнӣ дар тазкираи “Намунаи адабиёти тоҷик” меорад, ки “Ҷавҳарӣ муқаллиди Бедил аст, аммо дар тақлид он қадр сохтакорӣ ва такаллуф ба қор набурдааст, бинобар ин аз ин тақлид

¹ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, сах. 96-98

² Тӯхфарт-ул хаҳбоб, сах.22

³ Асирии Хучандӣ, ҳамон китоб, сах.157

⁴ Зуфархони Ҷавҳарӣ, Асарҳои мунтахаб, мурағтиб Сухайлӣ Ҷавҳривзода, Нашдавтоҷ, Душанбе,1962, сах 6-7

⁵ Садриддин Айнӣ. Мирзо Абдулқодири Бедил, сах.109

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ба фасоҳати табиии забон зарари кулӣ рӯй надодааст.”¹ А.Сайфуллоев дар муқаддима бар “Осори мунтахаби Ҷавҳарӣ” меорад: “таъсири Мирзо Абдулқодири Бедил ба Ҷавҳарӣ калон аст, аммо Ҷавҳарӣ ба мисоли баъзе шоирон Бедилро кӯркӯрона пайравӣ накардааст... ӯ эъҷодиёти Бедилро ҳаматарафа омӯхта, пеш аз ҳама ба мундариҷаи асарҳои ӯ пайравӣ намудааст. Аз ин ҷост, ки ҳам дар шакл ва ҳам дар мазмуни асарҳои қабл аз инқилобии Ҷавҳарӣ тарзи баён ва оҳанги Бедилӣ ҳис карда мешавад. Худ ҳамин аз муваффақияти эҷодии Ҷавҳарӣ ва пайравии моҳиронаи ӯ аз Бедил шаҳодат медиҳад”.² Аммо ақидаи ҳамин муаллиф дар мавриди он, ки “ӯ (Ҷавҳарӣ) қабл аз инқилоб муқаллиди Бедил буд ва дар шароити ҳаёти сотсиалистӣ аз ин услуб даст кашида, дар забону тарзи баён содданависиро пеш гирифт”,³ ҳам ба осори худи шоир ва ҳам ба навиштаҳои бедилшиносон мутобиқат надорад. Ин аст, ки С.Айнӣ дар китоби “Мирзо Абдулқодири Бедил” ба ин масъала ишора намуда, чунин менигорад, ки “Ҷавҳарӣ дар лирика Бедилро бо муваффақият тақлид намуд... (ва) ...то охири умраш дар пайравии Бедил собит монд.”⁴

Илова бар пайравии Бедил дар назм, Ҷавҳарӣ худ аз “бедилишиносони машҳур”⁵ низ маҳсуб мешуд. Тамҳидии Самарикандӣ дар сугвории

¹ Садриддин Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 254

² Зуфархон Ҷавҳарӣ. Ҳамон ҷо, сах. 7

³ Ҳамон китоб, сах. 12

⁴ Садриддин Айнӣ. Мирзо Абдулқодири Бедил. сах. 109

⁵ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 104

Чавҳарӣ қасидае сурудааст, ки дар он мисраҳои зер мавҷуданд:

Сару сардафтари арбоби маънӣ,
Дареғо, Чавҳарии нуктадон рафт...
Ба мизони сухан ҳамсанги Бедил,
Адиби комилу фарди замон рафт.¹

Намунаҳои зер чигунагии пайравии Чавҳарӣ аз Бедилро ба хубӣ рӯшан менамоянд:

Аз ғазали аввали девони Бедил:

Ба авҷи кибриё, к-аз паҳлӯи аҷз аст роҳ он ҷо,
Сари мӯе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан кулоҳ он ҷо.
Адабгоҳи муҳаббат нозу шӯҳӣ барнамедорад,
Чу шабнам сар ба муҳри ашк меболад нигоҳ он ҷо.
Муқими дашти улфат бошу хоби ноз сомон кун,
Ба ҳам меоварад чашми ту миҷғони гиёҳ он ҷо.
Замингирам ба афсуни дили бемуддао, **Бедил**,
Дар ин водӣ, ки манзил низ меафтад ба роҳ он ҷо.²

Ғазали Чавҳарӣ:

Ба миръоте, ки тимсоли ту дорад чилвагоҳ он ҷо,
Бувад беҳ аз ҳазорон матлаи хуршеду моҳ он ҷо
Зи ушшоқи ту ҳар ҷо кард гул нақши кафи пое,
Фалакро шуд матофу меҳру маҳро бӯсагоҳ он ҷо
Ба ёдат қатрае, к-аз чашми муштоқон ба хок афтод.
Гули меҳру вафо сар мезанад ҷои гиёҳ он ҷо.
Дили саргаштаи ман баст эҳроми сари кӯят,

¹ Зуфархон Чавҳарӣ, ҳамон китоб, сах. 294

² Девони Бедил, сах. 1

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Магар ўро намояд қазбаи шавқи ту роҳ он чо.
Тапидан дар шаҳодатгоҳи нозаш аз адаб
набвад,
Магар моро ҷунуни шавқ гардад узрхоҳ он чо.
Дар он водӣ, ки аз худ дил раҳойӣ мекунад
ҳосил,
Маҳи Қанъони мо хоҳад бурун омад зи чоҳ он
чо.
Ғами савдои фардо маҳв кун, эй Ҷавҳарӣ, аз
дил,
Ки набвад мустаҳикқи фазл чуз аҳли гуноҳ он
чо.¹

Аз ғазали Бедил:

Эй аз хиромат нақши по хуршеди тобон дар
бағал,
Аз шӯҳии гарди раҳат олам гулистон дар бағал.
Абрӯят аз чини ҷабин заҳ карда қавси анбарин,
Чашм аз нигоҳи сурмагин шамшери буррон дар
бағал.
Дилро хаёли наргисат бурдаст охир аз миён,
Сахро зи гарди ваҳшиён печида домон дар
бағал.
Дар водие, к-аз шавқи ў Бедил зи худ ман
рафтаам,
Хобида ҳар нақши қадам, бигзашту ҷавлон дар
бағал.²

¹ Зуфархон Ҷавҳарӣ, ҳамон китоб, сах. 108

² Девони Бедил. сах. 807

Дар девони Бедил ғазале дигаре низ бо ҳамин вазну қофияву радиф мавҷуд мебошад, ки матлааш ин аст:

Меояд аз дашти чунун гардам биёбон дар бағал,
Тӯфону ваҳшат дар қадам фавчи ғизолон дар бағал.¹

Аз ғазали Чавҳарӣ (бо ихтисор):

Эй хилвати андешаҳо аз ту гулистон дар бағал,
В-аз акси меҳрат синаҳо хуршеди тобон дар бағал.
Дар олами кавну макон ҳар дил, ки мебинам аён,
Доғи ту чоно, лоласон дорад намоён дар бағал.
Дурчи садаф омад агар лабрес аз мавчи гуҳар,
Аз гавҳари меҳрат нигар дил шуд маро кон дар бағал.
Дорам чу санг ин чо шарар аз сӯзи ишқат то чигар,
Ваз шуълаи шамъи рухат, ҳастам чароғон дар бағал.
Дар баҳри шавқат онқадар чун мавҷ варзидам чунун,
Ки қатраам печиду шуд чун дурри ғалтон дар бағал.
Бархез, к-ин чо оламе истода ҳар сӯ мунтазир,
Баҳри нисори мақдамат, дил дар кафу чон дар бағал.
Ҳар чо ки абри файзи ту гардад тарашшухофарин,
Ҳоҳад шуд аз дарвезааш ҳар қатра Уммон дар бағал.
Як раҳ чӣ бошад бингарӣ аз лутф сӯи Чавҳарӣ,
То бар нагардад аз дари уммед хирмон дар бағал.²

Матлаи ғазали Бедил:

Эй хаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз чӯши сафо.³

¹ Ҳамон чо, сах.818

² Чавҳарӣ , ҳамон китоб, сах. 63

³ Девони Бедил, сах. 116

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Бандҳое аз мухаммаси Чавҳарӣ:

То ки ҳаҷрат гашт бар ин нотавон зӯрозмо,
Оқибат бар хок хобонид ҳамчун нақши по,
Соясон, кӯ меҳри васлат боз бардорад зи ҷо,
“Эй ҳаёли қоматат оҳи заифонро асо,
Бар рӯҳат наззораҳоро лағзиш аз ҷӯши сафо.”

Эй пур аз кайфияти ҳусни чамолат ин чаман.
Ҳамчу к-аз ҷӯши ҳаёлат хотири афкори ман,
Оламеро дода чон лаъли ту ҳангоми сухан,
“Аз нигоҳат нашъаҳо болида ҳар мижгон задан,
В-аз хиромат фитнаҳо ҷӯшида аз ҳар нақши по.”

Муддате шуд дар саноят боли аҷзе мезанад,
Рӯзу шаб андар дуоят боли аҷзе мезанад,
Чавҳарӣ баҳри лиқоят боли аҷзе мезанад,
“Умрҳо шуд дар ҳавоят боли аҷзе мезанад,
То кучо парвоз гирад **Бедил** аз дасти дуо.”¹

Матлаи ғазали Бедил:

Ба гуфтугӯи касон мардуме, ки мелофанд,
Чу хат ба маънии худ норасида ҳаррофанд.²

Ду банд аз мухаммаси Чавҳарӣ бар ин ғазал:

¹ Чавҳарӣ, ҳамон асар, сах. 131-133

² Девони Бедил, сах. 441

Ба даъвии сухан онон ки маҳви алкофанд,
Ба торхонаи ҳамсоя парниёнбофанд,
Ба харфи қач чу нигин номҷӯи атрофанд,
“Ба гуфтугӯи қасон мардуме, ки мелофанд,
Чу хат ба маънии худ норасида ҳаррофанд”.

Сухан ба чоҳилӣ дур аз хирад мағӯ, Бедил,
Гӯҳар макун ба чӯз аз Чавҳарӣ ту рӯ, Бедил,
Иёри зар зи миси зангхӯ маҷӯ, Бедил,
“Ба хоки тира мазан нақди обрӯ, Бедил,
Дар ин диёр, ки кӯрони чанд саррофанд.”¹

3. Туғрали Аҳрорӣ

Номи Туғрал Нақибхон ва ҳудаш аз авлоди шайхи шаҳир Хоча Аҳрор аст ва соли 1864 дар водии Зарафшон ба дунё омадааст.² Баъди таҳсил дар мадрасаҳои Самарқанду Бухоро ба зодгоҳаш баргашта,³ то соли 1919 дар он ҷо басар мебарад ва дар як ҳодисаи мармузе кушта мешавад⁴ ва ин боис мегардад, ки бо вучуди осори хубаш, муҳаққиқони шӯравии тоҷик муддатҳо аз тадқиқи он худдорӣ намоянд.⁵ Аз Туғрал як девон ва ҳамчунин абёти парокандае боқӣ мондааст.

Тазкираи Мӯҳтарам бо вучуди тавсифоти зиёде аз Туғрали Аҳрорӣ дар мавриди пайравии ӯ аз Бедил

¹ Чавҳарӣ, ҳамон асар, сах. 38

² Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 108

³ Ҳамон ҷо, ҳамон сах.???

⁴ Садриддин Айни. Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 409

⁵ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 107

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

чизе намеғӯяд,¹ вале муҳаққиқони дигар дар ин маврид бисёр навиштаанд. Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” меорад, ки “Туғрал муқаллиди Бедил аст, лекин мисли бисёртариин муқалидони Бедил дар ин пайравӣ ҳеҷ муваффақ нашудааст. Истеъдоди Туғрал бисёр комил ва хиёлаш мустаиди болоравӣ буд. Агар таъби худро дар асорати тақлиди Бедил намеандохт ва ҳам баҳаққи худ бисёр некбин намебуд, аз сарамадони замони худ шудааш муҳаққак буд”.² Турсун Неъматзода³ ва Носирҷон Маъсумӣ низ ўро ба унвони муқалиди Бедил ёд мекунанд.⁴

Асрор Раҳмон дар ин бора чунин менависад: “Туғрал дар тарзи ғазалгӯӣ бештар ба сабк ва услуби Бедил иттиқо варзида аст, вазн ва қофия ва қолаб ва симоҳои шеърӣ ўро бештар аз дигарон манбаъи эҷод ва мабдои илҳами хеш қарор дода аст”.⁵ Носирҷон Маъсумӣ бар он аст, ки Туғрал аз шогирдони баркамоли “мактаби адабии бедилӣ” аст, ки аз камоли ихлосмандӣ ва эътиқоди баланд таъби худро дар асорати тақлиди Бедил андохта, дар аксарияти мавридҳо инони ихтиёрро ба таъсири ин равияи услубӣ супурда буд”.⁶ Ин муаллиф, ки таҳқиқи таҳқиқи вижаеро таҳти унвони “Туғрал ва муҳити адабии ў” анҷом додааст, дар мавриди чигунагии

¹ “Тазкират-ул-шуаро”-и Хоҷа Неъматуллоҳи Муҳтарам, бо тасхех ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо, “Дониш”, Душанбе, 1976, сах. 221-224

² Садриддин Айнӣ, ҳамон китоб, сах. 409-410

³ Турсун Неъматзода, ҳамон китоб, сах. 218

⁴ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 106

⁵ Туғрали Аҳрорӣ, Корвони муҳаббат, девони ашъор, “Ирфон”, Душанбе, 1990, сах. 21

⁶ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 138

пайравии Туғрал аз Бедил баҳси муфассале дорад. Вай барои тақлиди Туғрал чаҳор вижагӣ қоил шуда, дар чаҳор банд ба шарҳи он пардохтааст ва қонунмандии ин тақлидро баён намудааст¹.

Аз осори мавҷудаи Туғрал рӯшан аст, ки вай бештар аз шоирони дигари замонаш дар пайравӣ аз Бедил талош мекардааст. Дар девони ӯ ғазалҳои зиёде мавҷудаанд, ки дар вазну қофияву радифи ғазалҳои Бедил ва бо истифода аз вожа ва ибораҳои “бедилӣ” навишта шудаанд ва худудан дар беш аз 100 ғазали худ Туғрал аз Бедил исм бурда, мисраҳои ӯро танзим намудааст. Ҳамчунин ӯ ба чандин ғазали Бедил мухаммас баста, дар ҷавоби “Соқинома”-и вай “Соқинома” сурудааст. Аз ғазалиёти ҷавобияи Туғрал ба назар меояд, ки ӯ бо тафовут аз дигар муқаллидон дар баробари ҳифзи вазну қофияву радифи ғазалҳои Бедил, иқтибоси мисраҳое аз онҳоро ба як услуби хоси худ табдил додааст ва мисраҳои иқтибосишуда, ки маъмулан беҳтарин мисраҳои Бедиланд, гӯйе намаки ғазалҳои Туғрал мебошанд.

Туғрал яке аз он шоиронест, ки ихлосаш ба Бедил дар ғазалҳояш қомилан рӯшан аст. Ӯ ҳатто як қасидағазалашро ба Бедил ихтисос дода, аз ӯ тавсифҳои фаровоне намудааст, ки баёнгари авҷи дӯстдорӣ ва эҳтироми вай аз Бедил Дехлавист:

Баланд аст аз фалак маъвои Бедил,
Набошад ҳеч касро ҷои Бедил,
Намоям тутиёи дидаи хеш,
Агар ёбам ғубори пои Бедил.
Надидам аз суҳангӯни олам

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 138-145

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Касеро дар ҷаҳон ҳамтои Бедил.
Агар кӯҳ аст, бошад Тури Сино,
Вагар дарё бувад, дарёи бедил.
Ба мижгон метавонам кард берун,
Агар хоре халад дар пои Бедил.
Намебинам кунун холӣ диламро,
Замоне аз ғаму савдои Бедил.
Қабои атласи нух чархи гардун,
Бувад кӯтоҳ бар болои Бедил.
Ба рафъат баргараст аз кӯҳ, Туғрал,
Ҷаноби ҳазрати Мирзои Бедил.¹

Баъд аз ин ғазал аз чигунагии назари Туғрали Аҳрорӣ дар робита бо Бедил ҳарфи дигаре наметавон зад. Ӯ дар саросари девонаш аз Бедил ба унвонҳои шоҳи сухан (38) дарёи маъонӣ (39, 77...) баҳри сухан (40, 144...) султони авранги сухан (100) ҳазрати Бедил (115, 176...), султони маърифат (154...), ҳазрати мавло (209) ва ғайра ёд карда, ин муҳаббат ва пайравии худро то поёни умраш (1919) ҳифз намудааст². Барои нишон додани ин воқеъият ҳар байти девони Туғрал мисоли муносиб аст, аммо ин ҷо танҳо чанд байт чун намуна оварда мешавад:

Аз Бедил:

Шаб, ки шуд ҷӯши фиғонам ҳамнавои андалеб,
Дар арақ гум гашт чун шабнам садои андалеб.
Эй, ки хоҳӣ поси номуси муҳаббат доштан,
Шарм дор аз дидани гул бе ризои андалеб.

¹ Туғрали Аҳрорӣ, ҳамон китоб, сах. 177

² Садриддин Айний, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах. 109

Бедил аз ғафлат талоши бистари гул мекунам,
Варна зери бол дорам гарм ҷои андалеб.¹

Ғазали Туғрал:

Мерасад аз нола бар гардун ливои андалеб,
Шохи гул чун тахт ҳам бошад барои андалеб.
Дар чаман имрӯз дар дарбори шоҳаншоҳи гул,
Ҳеч касро нест густохӣ садои андалеб...
Ваҳ чӣ хуш гуфтаст **Туғрал**, **Бедили** баҳри сухан
“Шарм дар аз дидани гул бе ризои андалеб”².

Аз Бедил:

Чашм во кун, шаш ҷиҳат ёр асту бас,
Ҳар чӣ хоҳӣ дид, дидор асту бас.
Сабха бар зуннор бо ҳам бастаанд,
Ин гираҳ гар во шавад, тор асту бас,
Гар баланду паст нафрӯшад тамиз,
Аз замин то чарх ҳамвор асту бас...
Ҷаҳли мо **Бедил**, ба огоҳӣ насохт,
Нур бар зулмат шаби тор асту бас.³

Аз Туғрали Аҳрорӣ:

Ҳар чӣ ҷуз ишқаш маро ор асту бас,
Муддао аз ёриам ёр асту бас.
Нест бори дигаре бар души ман,
Қоматам ҳам зери ин бор асту бас.
Нест коре дар ҷаҳон ҷуз ошиқӣ,
Корҳои даҳр бекор асту бас.
Пеши чашми ошиқи маҷнунӣ мо,

¹ Девони Бедил, сах. 152

² Туғрали Аҳрорӣ, ҳамон китоб, сах. 62

³ Девони Бедил, сах. 732

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Кӯҳу саҳро чумла ҳамвор асту бас.
Нест Ҳақ даъвии ҳар кас бар чаҳон,
Як сари Мансур бар дор асту бас...
Муддаё ҳосил нашуд аз боғи даҳр,
Қои гул дар дашти ман хор асту бас...
Ҳаббазо, **Туғрал**, ки **Бедил** гуфтааст,
“Чашм во кун, шаш чихат ёр асту бас”¹

Чанд намунае дигар аз девони Туғрал:

Зи хуни дидаи ман номае ба ёр навис,
Ба қои муҳр, ки омад, ту интизор навис...
Хушо зи мисраи султони маърифат, **Туғрал**,
“Ба қои ҳар алиф ангушти зинҳор навис”².

Биной ишқ гарат ҳаст, хонавайрон бош,
Навои сози фироқат бувад, наистон бош...
Шарар ба хирмани ҳастӣ бизан чу парвона,
Бисоти хеш агар сӯхтӣ, чароғон бош...
Фусурдагист чу оина чавҳари ишқат,
Чу зоҳид аз нафаси хештан зимистони бош.
Зи рамзи маънии **Бедил** ба ҳайратам, **Туғрал**,
“Ба ҳисси маънии куфр обрӯи имон бош”³.

Ҳар кас, ки пур аз бодаи ишқ аст аёғаш,
Чуз бӯи гули айш набошад ба димоғаш.

¹ Туғрали Аҳрорӣ, ҳамон китоб, сах. 142

² Туғрал, ҳамон китоб, сах. 154

³ Ҳамно ҷо, сах. 165

Чун сарв зи ташвиши тамаллуқ бувад озод,
Онро, ки зи хокистари кумрист суроғаш...
Чун лола дар ин боғ ба найранги муҳаббат,
Карданд нишон тавсани умри ту зи доғаш...
Эй сӯхтаи доғи ҳавас, бигзар аз ин ғам,
Аз баски надорӣ хабари лолаи боғаш.
Туғрал, ба чаҳоне надихам мисраи **Бедил**:
“Хуршед на ҷинсест, ки ҷӯи ба чароғаш.”¹

Хушо аз мисраи султони авранги сухан, **Туғрал**:
“Ту акнун нола кун, **Бедил**, ки оҳангат асар
дорад”.²

Туғрало, аҷзи камоли ҳазрати **Бедил** нигар:
“Он қадар, ҳечам, ки аз худ шармсорам
кардаанд”.³

Маҳви ҳайратам **Туғрал**, ман зи мисраи **Бедил**,
“Бе ту зиндаам, яъне марги бе аҷал дорам”.⁴

4. Савдо

Абдулқодирхоҷаи Савдо аз аҳли Бухорост ва соли дақиқи таваллудаш зикр нагашта ва соли вафоташ 1873 мелодӣ мебошад⁵. Ӯ аз ҷумла шоирони

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 163

² Ҳамон ҷо, саҳ. 100

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 115

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 192

⁵ Савдо, Мунтахабот, Нашдавточ, Сталинобод, 1958, муқаддима.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

маъруфи қарни 19 буда, бо афкори рӯшан ва фаъолиятҳои иҷтимоии худ машҳур аст.

Дар ҳоле, ки дар ин навишта сухан аз шоирони пайрави Бедил меравад, як нуктаи муҳими зиндагии Савдо ин аст, ки ӯ баъд аз солҳои зиёди пайравӣ аз сабки Бедил, аз ин сабк рӯй тофтааст. Иржо Бечко меорад. ки “вай дар ибтидо пайрави Бедил буд ва аз сабки печидаи ӯ сармашқ мегирифт, вале баъдҳо... сабки Бедилро канор ниҳод ва дар наср ва назм ба забоне оканда аз таъбироти омиёна рӯй овард.”¹ Г.Галимова низ ин матлабро зикр намуда менависад, ки “эҷодиёти Бедил ба ... Савдо низ таъсир накарда наметавонист. Савдо як микдор шеърҳо дорад, ки дар пайравии Бедил навишта шудаанд. Лекин ӯ охираста дар натиҷаи таъсири ҳаёти иҷтимоии мавҷуда аз доираи таъсири бедилизм берун меояд.”² Нависандагони тазкираи “Намунаҳои адабиёти тоҷик” ин таҳаввулотро зиндагии Савдоро бо таъсир ва талқини Аҳмади Дониш донистаанд.³

Ба ҳар ҳол, Савдо дар авохири умраш дар мавзеи муҳолифи мавзеи қаблаш қарор гирифта, ба ҷои ғазалҳои ишқиву ирфонӣ дар чорҷӯбаи ғазалҳои машҳури Бедил ғазалиёти ҳаҷвӣ навиштааст, ки бештар дар мавзӯҳои иҷтимоӣ, чун адолат, фақру нодорӣ ва ғайра ихтисос ёфтаанд. Ӯ баъди берун шудан аз бедилгароӣ дар истифодаи алфози омиёна то ҷое ифрат кардааст, ки баъзе аз навиштаҳояш пур аз вожаҳои бозорӣ ва сабуқанд. Вай ашъори худро

¹ Иржа Бечка, ҳамон китоб, сах. 77

² Савдо, ҳамон китоб, сах. 19

³ Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 224

бо таҳаллуси “Бепул” сурудааст, ки баъзе муҳақиқон ин таҳаллусро чун эътирози ӯ ба шеваи Бедил доништаанд.

Баъзе намунаҳои ғазалҳои ҳаҷвии Савдо, ки дар ҷавоби ғазалҳои Бедил навишта шудаанд, чунин мебошад:

Ғазали аввали девони Бедил:

Ба авҷи кибриё, к-аз паҳлӯи аҷз аст роҳ он ҷо,
Сари мӯе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан кулоҳ он ҷо.
Адабгоҳи муҳаббат нози шӯҳи барнамедорад,
Чу шабнам сар ба меҳри ашк меболад нигоҳ он ҷо...
Зи тарзи машраби ушшоқ сайри бенавой кун,
Шикасти ранги кас обе надорад зери коҳ он ҷо.
Замингирам ба афсуни дили бемуддао, **Бедил**,
Дар ин водӣ, ки манзил низ меафтад ба роҳ он ҷо.¹

Назираи ҳаҷвии Савдо (Бепул):

Ба авҷи бепулӣ к-аз паҳлӯи харҷ аст роҳ он ҷо,
Сари мӯ харҷ афзунтар кунӣ, бишкан кулоҳ он ҷо.
Адабгоҳи хасосат харҷи бечо барнамедорад,
Чу ҳамён сар ба муҳри танга меболад нигоҳ он ҷо.
Зи тарзи машраби имсоқ сайри бенавой кун,
Ки бебокона натавон харҷ кардан парри коҳ он ҷо.
Кунам қарзе ба афсуни дили бемуддао, **Бепул**,
Аз он мумсик, ки гар мункир шавам, навбад гуноҳ он ҷо.²

¹ Девони Бедил, сах. 1

² Савдо, ҳамон китоб, сах. 29

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Ғазали Бедил

Биё, эй гарди роҳат хирмани ҳусн,
Ба чашми мо бияфшон домони ҳусн.
Саҳарпардозии хат арзи шом аст,
Ҳазар кун аз варақгардондани ҳусн.
Ба чашмам аз хатат олам сиёҳ аст,
Қиёмат дошт гарди рафтани ҳусн.
Зи сирри беҳудӣ ғофил мебошед,
Шикасти ранг дорад гулшани ҳусн.
Наи хаффош бо меҳрат чӣ кин аст,
Ба чуз курӣ чӣ дорад душмани ҳусн...
Раги гул маркази рангаст, **Бедил**,
Назар кун хуни ман дар гардани ҳусн.¹

Назираи Савдо (Бепул):

Биё эй ҳури чаннат, хирмани пул,
Ба пеши мо биафшон домани пул.
Саҳарпарвардаи пул арзи шом аст,
Ҳазар кун аз варақгардондани пул.
Зи тамҳидӣ тараб ғофил набошед,
Шикасти танга дорад хирмани пул.
Ба чашм аз бепули олам сиёҳ аст,
Қиёмат дошт гарди рафтани пул.
Наи хаффош, бо меҳрат чи кин аст,
Ба чуз кӯрӣ чӣ дорад душмани пул,
Раги пул маркази умр аст, **Бепул**,
Назар кун хуни ман дар гардани пул.²

¹ Девони Бедил, сах. 1028

² Савдо, ҳамон асар, сах. 34

Ба чуз чаҳор шоире, ки намунаҳои ашорашон оварда шуд, метавон аз осории адибоне чун Шамсиддини Шохин (1859-1894), Аҳмад Мираминзода бо таҳаллуси Аҳдӣ (1879-1886), Абдулвоҳиди Садри Сарир (1810-1886), Муҳаммадхусайн Ҳочӣ (1880-1922) ва ҳамчунин Оташӣ, Афғон ва ғайра мисолҳои зиёде овард, ки дар пайравии аз Бедил суруда шудаанд. Масалан, намунаи баъзе пайравиҳои Аҳдӣ, ки бо иқтибоси мисраҳои аз Бедил ороста шудаанд, чунин аст:¹

Барои ман чароғи раҳнамо дил,
Саропо гавҳари нақду вафо дил...
Биё Аҳдӣ, шунав дар назми Бедил,
“Намедонам нафас доғ аст ё дил”.

Аҳдиरो мисраи Бедил ба мазоқаш чу набот,
“Дастгоҳе ачаб аз ҳимати сустам дорам”.

Аҳдӣ ғаразе ёфт аз ин мисраи Бедил,
“Бишкаст дил аммо нарасидем ба санге”.

Ҳоло, ки мавзӯи пайравии шоирони Мовароуннаҳр аз осори Бедил ба поён мерасад, бояд зикр намуд, ки чӣ ҳадафҳо ва чӣ дараҷаи муваффақияти пайравон ҳамеша яксон набудааст ва дар ин миён гурӯҳе ба пайравии хушқу тақлидкорона ва гурӯҳе дигар ба пайравии эҷодкорона рӯ

¹ Садои Шарк, 1990, шумораи 6

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

овардаанд. Ин аст, ки дар айни замон метавон чанбаҳои мусбат ва манфии мактаби бедилгароии Мовароуннахрро дар назар гирифт.

Бисёре аз ин пайравон талош доштанд, ки вазн, қофия ё радифи нодири ғазалҳои Бедилро асос қарор дода, ҳатто ба қиммати қурбон шудани маъниву мантиқ, ғазали мушобеҳе эҷод намоянд, ки ин гуна осор арзиши волое надоштанд. Масалан, ғазали аввали девони Бедил ё ғазали машҳури “эй хаёли қоматат оҳи заифонро асо”, мавриди чунин тақлид ва таъбозмоии бештари шоирони Мовароуннахр гашта буд. Дар поён чун намунаи ашъори тақлидӣ, матлаи чанд ғазале ки бо радифи нодири “ангушт” навишта шудаанд, оварда мешавад:

Амир: Ба шавқи он ки расонам ба зулфи ёр ангушт,
Чу шона медамад аз дасти ман ҳазор ангушт.

Адо: Кучо ба ранги ҳино медиҳад нигор ангушт,
Зи хуни бегунаҳон мекунад нигор анушт.

Ҳозик: Нигори ман зи ҳино кард то нигор ангушт,
Гирифт гул ба даҳан дар чаман зи хор ангушт.

Ҳотиф: Шабе зи шавқ расондам ба зулфи ёр ангушт,
Чу нофа гашт зи ҳар уқда мушқбор ангушт.

Хичлат: Макун зи нақли ҳино ранг чун баҳор ангушт,
Бирез хуни маро то шавад нигор ангушт.

Парӣ: Бурида бод зи дастам сари чаҳор ангушт,

Ки даст мекашад аз домани нигор ангушт¹.

Садриддин Айнӣ дар боби тақлидҳо навиштааст, ки “аз шоирони ин сазрзамин бисёр касон Бедилро тақлид кардаанд, лекин ҳатто забаррдасттаринашон ҳам саъати худро ба ин шоирои нозукхаёл расонда натавонистаанд.”² Аммо нуктаи муҳимм ин аст, ки ташаккул ва тақомули ин мактаб илова бар аҳамияти адабӣ, аҳамияти бузурги фикриву иҷтимоиро низ дорӣ буд ва чунин рӯоварии васеъ ба осори Бедил дар дарозмуддат боиси тавачҷуҳи рӯшанфикрони минтақа ба афкори бедор ва ислоҳгари ӯ гашт, ки бегумон бояд яке аз решаҳои фикрии чараёни маорифпарварии охири асри 19 ва оғози асри 20 тоҷикро дар ҳамин нукта ҷӯстучӯ кард.

б) Нуфузи Бедил бар андешамандони минтақа

Чуноне ки ишора шуд, дар ин давра дар канори аҳли адаб, ки аксаран шефтаи ҳунари шеърӣ Бедил будаанд, доираҳои илмиву динӣ ва иҷтимоиву сиёсии минтақа низ аз паҳлӯҳои гуногуни осору афкори вай баҳра ҷӯстаанд ва нуфузи Бедил дар доираҳои фикриву сиёсӣ низ қобили тавачҷуҳ будааст.

Нашри васеи афкори Бедил хоса ба даҳсолаҳои охири мавҷудияти мактаби бедилгарой хос аст. Гарчи тақлиди зоҳирӣ дар тамоми тӯли ин мактаб вучуд доштааст, лек дар авохирӣ асри 19 ва ибтидои асри 20 пайдост, ки дар баъзе маҳфилҳои илмиву адабӣ пайравӣ аз афкори рӯшани Бедил ҷои тақлидҳои

¹ Н.Маъсумӣ, ҳамон китоб, саҳ. 26

² С.Айнӣ, ҳамон китоб, саҳ.108

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

хушки зохириро танг мекунад. Бахус баъд аз он ки, Аҳмади Дониш дар осори худ ба шарҳу тарғиби андешаҳои Бедил пардохт, рӯшанфикроне чун Асирӣ, Фитрат, Айнӣ ва ғайра, ки аз пайравони Дониш буданд, ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуданд. Гароиши маъорифпарварон ба ҷаҳонбинии васеъ ва хоса афкори иҷтимоӣ Бедилро метавон аз мусбаттарин ҷанбаҳои мактаби бедилгарои Мовароуннаҳр, балки нуқтаи аффи ин ҷараён номид.

Пас, агар ин воқеъиятро ба назар гирем, ки афкори сиёсӣ иҷтимоӣ Бедил дар ташаккули андеша ва ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш нақши асосӣ доштааст ва дар навбати худ, афкори Дониш пояҳои аввалияи ҷараёни маъорифпарвариро ташкил додааст, ҷойгоҳи меҳварии андешаҳои Бедил дар ин давра рӯшан мегардад. Чун Аллома Аҳмад Маҳдуми Дониши Бухороӣ бузургтарин шахсияти фарҳангии Мовароуннаҳри асри 19 буда, бо афкори рӯшани худ дар таърихи сиёсӣ иҷтимоӣ минтақа мақоми хос дорад ва муносибату пайравии ӯ аз Бедил хеле ошкору бориз аст, ба назар мерасад, ки баррасии ҷудоғонаи муносибати ӯ бо осору афкори Бедил, бисёр аз паҳлӯҳои таъсири Бедил бар андешамандони минтақаро рӯшан хоҳад кард.

Аҳмади Дониш ва Бедил

1. Аҳмади Дониш дар чанд сатр

Аллома Аҳмади Дониш соли 1827 дар Бухоро дар хонаводаи рӯхонӣ ба дунё омадааст ва баъди солҳои тӯлоии таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро дар аксари илмҳои маъруфи замони худ ба ҳадди устодӣ расидааст ва аз навиштаҳои муҳаққиқон ва осори худи Дониш чунин бармеояд, ки ӯ бар илми адабиёт, фалсафа, нучум, меъморӣ, хаттотӣ, наққошӣ, мусиқӣ ва ғайра тасаллут доштааст. Фаъолияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ низ аз ҷанбаҳои муҳими зиндагии Дониши будаст ва ӯ ба унвони намояндаи амири Бухоро се маротиба ҳамроҳ бо ҳайати ҳукумати дар солҳои 1857, 1869, ва 1874 ба Русия сафар намудааст. Аҳмади Дониш дар соли 1897 дар Бухоро вафот карда, ҳамон ҷо ба хок супорида шудааст ва имрӯз ҷойи қабри ӯ номаълум аст.

Аз миёни мероси фаровони илмиву адабӣ ва хунарии Дониш китобу рисолаҳое, ки афкори фалсафӣ ва иҷтимоии ӯро баён менамояд, аз аҳамияти ҳосе бархӯрдор мебошанд. Дониш дар онҳо аз масоили гуногун баҳс намуда, дидгоҳҳои тозае баён медорад ва дар масоиле чун низоми иҷтимоӣ ва сохти давлатдорӣ афкори ҳосеро ироа кардааст. Бо дидгоҳҳои худ ӯ дар воқеъ як мактаби мустақили фикриеро поягузори намудааст, ки дар байни муҳаққиқони шуравӣ ба номи “маорифпарварӣ” машҳур аст ва аз Аҳмади Дониш ба унвони устоди хамаи маорифпарварон ёдоварӣ мешавад.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Рисолаҳои муҳимми ӯ ба монанди “Наводир-ул-вақоеъ”, “Рисолаи таърихия”, “Меъёр-ут-тадайюн”, “Манозир-ул-кавокиб”, “Рисола фи аъмоли кура”, “Рисола дар табаддул ва тағайюри давлатҳо аз қирони улвайн”, “Дафтарчаҳои мусаввода” ва ғайра дар пешбурди маорифи минтақа аҳаммияти ниҳоят бузурге доштаанд.

Пирӯзии инқилоби Октябр, ки ҳудуди 20 сол баъд аз вафоти Дониш рух дод, раванди мавзуни таъсири афкори вай бар ҷомеаи Мовароуннаҳро халал дода, боис гашт, ки бахше аз осори ӯ нобуд ва қисмати дигар дар хазинаҳои давлатии дастхатҳо соқит монад. Албатта аз сӯи пажӯишгарони шӯравӣ ва хоса Тоҷикистон дар мавриди Аҳмади Дониш осори фаровони илмиву адабӣ навишта шудааст, вале аксари онҳо ҷанбаҳои ҷудоғонаи афкорӣ ӯро, ки бо идеологияи ҳокими он замон мутобиқ буд, мавриди омӯзиш ва тарғиб қарор додаанд, ки акнун аксари ин асарҳо ба бознигарӣ эҳтиҷ доранд.

4. Нигоҳи Аҳмади Дониш ба Бедил

Бештари муҳаққиқони осори Аҳмади Дониш аз вусъат ва рӯшани андешаҳои ӯ дар хайрат омада, дар баробари омӯхтан, ҳамеша ба дунболи пай бурдан ба сарчашмаи ин дидгоҳҳо будаанд. Тавре, ки маълум аст, муҳаққиқони шӯравӣ дидгоҳҳои ислоҳгаронаи Донишро таъсири сафарҳои ӯ ба Русия ва дидорҳои бо чехраҳои илмиву фарҳангии ин кишвар дониста, вайро асосан чун “тарғибгари фарҳанги рус дар Осиёи Марказӣ” муаррифӣ намудаанд. Дар ҳақиқат, таъсири боздидҳо аз Русия дар афкори Дониш хеле намоён аст, аммо агар

тамоми маҷмӯъаи фаъолият ва осори ӯ якҷо дар назар гирифта шавад, шакке нест, ки ин шахсият пеш аз хама як ислоҳгари миллӣ ва динӣ буда, афкораш аз пойдевори қавии шарқӣ бархурдор аст. Тавре ки аз навиштаҳои Дониш бармеояд, ӯ мероси фикрии пешиниёне чун Имом Ғаззоӣ, Насриддини Тусӣ, Умари Хаём, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Сайид Алии Ҳамадонӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳоча Ҳофиз, Ҳоча Аҳрори Валӣ ва ғайраро пайваста мутолиъа ва таҳлилу баррасӣ намуда, дар робита бо ҳар яки онҳо изҳори назар мекунад ва аз беҳтарин афкори онон пояи уствори ақидатӣ бунёд карда, ҷаҳонбинии худро рӯи он қарор медиҳад.

Бедили Дехлавӣ дар назари Аҳмади Дониш ҷойгоҳи хоса дошта, ҳеҷ яке аз бузургони гузашта диққати ӯро ба андозаи ин мутафаккир ҷалб нанамудааст. Гарчӣ масъалаи ҷойгоҳи Бедил дар осори Дониш ва таъсири андешаҳои Бедил бар ҷаҳонбинии ӯ то ҳол мавзӯи тадқиқоти алоҳидае қарор нагирифтааст, баъзе муҳаққиқон дар миёни баҳсҳои дигар ба он ишора доштаанд. Масалан, Расул Ҳодизода хангоми баррасии “равобити эҷодии Аҳмади Дониш бо гузаштагони худ”¹ ва Рустами Ваҳобниён дар мақолаи “Мирзо Бедил ва Аҳмади Дониш”² аз тавачҷуҳи хоси Дониш ба Бедил сухан мегӯянд, ки ба хусус дар мақолаи дуввум нуктаҳои ҷолиби диққат оварда шудааст.

Дониш чун яке аз хаттотони шинохтаи замонаш гоҳе аз сари муҳаббат ва гоҳе аз рӯи зарурат девони

¹ Расул Ҳодизода, Аҳмади Дониш, тарҷумаи ҳол ва мероси адабию илмӣ, Душанбе, “Ирфон”, 1976, саҳ.230

² Маҷалаи “Фарҳанг”, соли 1992, шумораҳои 1-2

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

пурҳаҷми Бедилро борҳо нусхабардорӣ ва хушнависӣ намуда¹, ба қавли худаш дар моҳе як Бедил менавиштааст, ки ҳаҷми он аз бисту чаҳор то сӣ чузв будааст². Дар баробари касби рӯзӣ аз китобату фурӯши осори Бедил, дар ин раванд зеҳни омӯзандаи Дониш ба тадриҷ ба умқи андешаҳои ӯ фуру меравад. Ба ин тариқ, Бедиле, ки дар осори Дониш қомат афрохтааст, аз Бедиле, ки миёни шоирони давр “афсона” шуда буд, ба кулӣ фарқ дорад.

Дониш ба Бедил аз паҳлӯи дигаре менигарад ва бузургии ӯро на дар вазну қофияву радифҳои ҷолиб ва ибораву истилоҳҳои нодиру сарбаста, балки дар андешаи васеъу баланд, ақидаву иродаи устувор ва ҷаҳонбинии ислоҳгару созандааш мебинад. Дар ҳоле ки аксари ихлосмандони давр пайравӣ аз Бедилро дар назиранависиву мухаммасбандӣ ба ғазалиёти ӯ хулоса мекарданд, Дониш аз печидагиҳои шаклии осори Бедил убур намуда, ба ниҳонхонаи андешаҳояш даст меёбад, ки ин қадами асосӣ мактаби бедилгароии Мовароуннахрро таҳаввули ҷиддӣ дода, ба марҳилаи такомул мерасонад.

Иқтибосҳои бешуморе, ки аз осори Бедил дар навиштаҳои Дониш оварда шудааст, асосан на барои нишон додани ҳунари суханофаринии Бедил, балки ҷиҳати нишон додани назари ӯ дар ин ё он масъала ва ё дар тақвияти андешаҳои худ Дониш ироа шудаанд. Дониш ба мақому мартабаи Бедил арзиши ниҳоят

¹ Раҷабов, ҳамон китоб, саҳ.87 ва С. Айнӣ, ҳамон китоб, саҳ. 495

² Аҳмади Дониш, Наводир-ул-вақоъ, китоби дуввум. Душанбе, “Дониш”, 1989, саҳ.29

баланд қоил буда, бар он аст, ки ӯ шахсияти нодир ва мунҳасир ба фард аст ва ончӣ ба ӯ додаанд, “ба ҳеҷ кас пеш аз ӯ ва баъд аз ӯ надодаанд”. Вай дар рисолаи “Меъёр- ут-тадайюн” дар арзёбии мақоми Бедил чунин менависад: “...он ҳама маъориф ва улуми илоҳия дар муаллафоти худ бар маърази аён овардааст, ки мақдури бани навъ нест. Бо ҷазолати алфоз ва диroyати алҳоз... ва иборот, ки ба лисони ваҳйбаёни ӯ рафта, ба ҳеҷ кас пеш аз ӯ ва баъд аз ӯ надодаанд... Чунон ки худ мефармояд:

Фитратат, Бедил, ҳамон оинаи муъҷазнамоист,
Ҳар сухан к-аз хомаат мечӯшад, илҳом асту
бас....

Агар на он астӣ, ки ирсол ба рисолат хатм шудааст ва боби нубувват баста, агар Абулмаъонӣ ба каломи муаддӣ ва илҳом даъвии нубувват кардӣ, фусаҳо ва булағо аз ҷихати аҷз... лобуд эътироф ва иқбол намудандӣ”.¹

Бо чунин нигоҳе ба сухани Бедил, Дониш пайравии шоирони асраш аз услуби баёни ӯро судманд надоништа, бар он будааст, ки ин тарзи баён фақат хоси Бедил аст ва каси дигаре қодир нест, ки дар ин поя сухан бигӯяд. Дар баробари ин, Дониш маҳз пайравӣ аз афкори Бедилро муфид шуморида, дар ҷойҳои зиёде пайравии лафзӣ аз Бедилро рад ва пайравии ақидатиро тарғиб намудааст. Ӯ ба қавли Р.Ҳодизода, Дониш яке аз мухлис ва тарғиботчиёни афкору осори Бедил буда, барои дуруст фаҳмидани моҳияти ҷаҳонбинии ин шоири мутафакир ва аз тақлиду пайравиҳои хушкмағзона бар осори Бедил

¹ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, саҳ.232

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

пешгири намудани муосирони худ кушиши фаровоне намуда буд.¹

Садриддин Айни низ овардааст, ки “Аҳмади Дониш... Бедилро бисёр дӯст медошт ва баъзе чизҳои душворфаҳми ӯро шарҳ мекард. Аммо худ на дар назм ва на дар наср услуби ӯро тақлид намекард ва ҳамсуҳбатони худро аз тақлид кардани ӯ манъ менамуд”.² Ҳамин муаллиф дар китоби дигараш навиштааст, ки Дониш “услуби Бедилро махсуси истеъдод ва маслаки бедилӣ” медонист ва “бо тақлиди услуби Бедил мубориза эълон карда, худ осори манзума ва мансураашро дар камоли соддагӣ ва равонӣ навиштанро илтизом кард”.³ Дар мавриди назари Дониш ба тақлиди Бедил, Иржа Бечка низ изхори ақидаи мушобеҳ дорад⁴ ва нависандагони тазкираи “Намунаҳои адабиёти тоҷик” овардаанд, ки Дониш бо тақлиди услуби Бедил “чанг эълон карда буд”.⁵ Гарчӣ назари бештари ин муаллифон дар навиштаҳои Айни сарчашма дорад, лек дар бисёр маврид забони осори мавҷудаи Дониш низ ба ҳамин далолат мекунад.

Тавачҷуҳ ва алоқамандии Дониш ба Бедил дар ҳадде будааст, ки бо вучуди фосилаи тӯлонии рӯзгори онон, талош намудааст, то чехраи пиру устои худро дар зеҳнаш тасаввур карда, онро рӯи қоғаз наққошӣ кунад. Ин аст, ки дар яке аз нусхаҳои

¹ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, саҳ.230

² Садриддин Айни, ҳамон китоб, саҳ. 109

³ Садриддин Айни, Намунаи адабиёти тоҷик, саҳ.289

⁴ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ.68

⁵ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ.230

нодири “Чаҳор унсур”-и Бедил, ки ба дасти Дониш китобат шудааст, вай расми минётуриеро офаридааст, ки манзараи чолиби наққошӣ шудани тимсоли Бедил аз сӯи суратгари ҳиндӣ Агуб Чанбуро нишон медиҳад.¹ Рустаи Ваҳобиён ба изҳори тааҷҷуб аз ин амали Дониш менависад: “Ба ҳар ҳол ин хеле нодир аст, ки дар адабиёти исломӣ як адиби бузург аз ҳампешае бузургвортар тасвири симо бардошта бошад ва хоса дар ҳоле, ки ин тасвир на воқеъӣ, балки зеҳнӣ тахайюлӣ бошад”.²

Худ Бедил низ дар бораи ҳодисаи тасвири ӯро кашидани ин наққоши ҳиндӣ қитъае сурудааст.³

3. Шеваҳои истифодаи Дониш аз осори Бедил.

Дониш, ки дар навиштаҳои аз осори Бедил фаровон истифода кардааст, бо камоли эҳтиром дар аксари мавридҳо аз ӯ чун Абулмаонӣ ва Холиқулмаонӣ (падари маъниҳо ва офарандаи маъниҳо) ёдовр мешавад. Порчаҳо ва мазмунҳои иқтибосшуда аз як сӯ ба ошноии комили Дониш бо осори Бедил ва аз сӯи дигар ба эътибори болои андеша ва сухани Бедил дар назди ӯ гувоҳӣ медиҳанд ва Дониш ин порчаҳои назмиву насриро аксаран ҳамчун далели мӯътабар барои қувват додани андешаҳои худ ба кор мегирад. Дониш то ҳаде бо Бедил ҳамфикр буда, афкори ӯро пазируфтааст, ки баъзан навиштаҳои ӯро бидуни ишора ба манбаи асли дар идомаи суханони худ нақл карда, гоҳо

¹ Садриддин Айни, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах.49

² Маҷалаи Фарҳанг, соли 1992, шумораи 1-2

³ Садриддин Айни, ҳамон китоб, сах.263

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

андешаҳои вайро бо ибораҳои дигаре такрор менамояд.

Мавзӯи Бедил ва истифодаҳо аз осори ӯ дар саросари эҷодиёти Дониш ҷой дорад ва дар боби чудоғонае аз “Наводир-ул-вақоеъ” бахше аз абёти печидаи Бедил таҳти унвони “Дар таҳрири маъонии баъзе абёт, ки баъзе афозил истидъо намуда буданд” шарҳи муфассал шудаанд.¹ Дар рисолаи “Меъёр-ут-тадайюн” низ пораҳои зиёде аз навиштаҳои Бедил ва ба хусус осори насрии ӯ аз “Чаҳор унсур” ва “Руқаот” ба таври васеъ истифода гаштааст. Ҳамчунин дар дафтарҳои дастнавиштаи Дониш даҳҳо боб бо ашъори Бедил оғоз шуда, фаслҳои зиёде аз онҳо ба шарҳи гуфтаҳои ӯ ихтисос ёфтаанд.² Дар таълифи ин дафтарҷаҳо Дониш аксаран аз рӯбиёти Бедил истифода намуда, мутобиқи мазмун онҳоро дар оғози бобҳо ҷой додааст.

Ҳамин тавр бо овардани садҳо иқтибос ва шохид, Дониш осори хешро бо осори Бедил ба таври чудонашаванда дар ҳам печидааст, ва ҳақиқати ин гуфтаҳо танҳо аз мутолиаи дақиқи навиштаҳои ӯ собит мегардад.

4. Мавзӯҳои мавриди тавачҷуҳи Дониш дар осори Бедил.

Гарчӣ зикри ҳудуд ва чигунагии истифодаи Аҳмади Дониш аз осори Бедил аз аҳмият ҳолӣ нест,

¹ Аҳмади Дониш, ҳамон китоб, ҷилди дуввум, сах. 257

² Расул Ҳодизода, Ҳамон китоб, сах. 107-139

вале он ҳануз ба чизи ҷиддие далолат намекунад ва масъалаи муҳиме, ки бояд мавриди таваҷҷуҳи ҷиддӣ қарор гирад, сабабҳо ва ҷанбаҳои чунин таваҷҷуҳи бесобиқаи бузургтарин шахсияти фарҳангиву иҷтимоии Мовароуннаҳи қарни 19 бо андешаҳои Бедил аст.

Агар тамоми куллияти ҷаҳони андешаи Бедилро дар назар гирем, онро ба се баҳши бузург, яъне дидгоҳҳои фалсафӣ, афкори иҷтимоӣ ва андешаҳои орифона ҷудо кардан мумкин аст. Зимни мутолиаи осори Дониш ва рӯҷӯи истифодаҳои аз Бедил мебинем, ки диққати ӯро пеш аз ҳама ҷанбаҳои иҷтимоӣ, баъдан фалсафӣ ва охираш аз ҳама паҳлӯҳои ирфонии ҷаҳонбинии Бедил ҷалб намудааст. Афкори иҷтимоӣ Бедил, ки асолати инқилобӣ ва ислоҳгарона дорад, бисёр сарех ва қорбурдӣ буда ҳам ба навъи шахсияти Дониш ва ҳам ба шароити замони ӯ бисёр муносиб омада буд.

Дар қисми осори ин ду мутафаккир метавон ба рӯшанӣ мушоҳида намуд, ки бо ишораи ҳуди Дониш, манбаъ ва маншаи аксари масъалаҳои муҳимме чун зарурати ислоҳи навъи маърифати динӣ ва аз ҳаёлгарой ба воқеъбинӣ майл додани зеҳни мусулмонон, бозшинохти мақоми динӣ ва иҷтимоии инсон, ислоҳи навъи равоҷоти иҷтимоӣ, танқиду ислоҳи вазъи мадраса ва низоми таълимӣ ва ғайра, ки аз сӯи ӯ ба миён гузошта шудааст, маҳз дар осори Бедил буда, пештар аз ин аз сӯи Бедил ҳамин шакл матраҳ шудаанд. Гарчӣ баррасии дидгоҳҳо ва андешаҳои муштараки Бедил ва Дониш мавзӯи бисёр густарда ва ҷудоғона аст, вале ба назар мерасад, ки

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

дар ин чо овардани чанд намуна аз ин иштироки назарҳо баҳсро то ҳадде рӯшан мекунад.

а) Масъалаи инсон ва ҷойгоҳи ӯ

Масъалаи ҷойгоҳи инсон дар низоми офориниш ва ҷомеаи башарӣ аз мавзӯҳои маърифатӣ, ки аз сӯи мактабу мазҳабҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дини ислом низ дар ин маврид назари бисёр муфасали худро дорад ва дар кӯтоҳтарин баён, ин дин барои инсон дар айни бандагӣ ҷонишини Худро қоиладар аст ва инсонро на танҳо “абдуллоҳ”, балки “халифатуллоҳ” низ меонад.

Аммо таърихи тӯлони ҷомеаҳои исломӣ гувоҳ аст, ки дар рӯзгори амалӣ мақоми инсон ҳамвора нодуруст тафсиру тавсиф шуда, заминаи муносиборо барои хориву зиллати инсон дар дохили худ ва ба тадриҷ коҳиш ёфтани эътибори ҷаҳонӣ он ба вуҷуд овардааст. Ин раванд боис гашт, ки мусалмонон аз шинохти дурусти нақше, ки динашон барои онҳо қоиладар аст, дур шуда, ба “хоби гарон”-е фурӯ раванд, ки бо иборати Муҳаммад Иқбол қашонашон ба тороҷи дамон раваду худ беҳабар бимонанд.

Масъалаи ғафлати мусулмонон ва умуман инсонҳо аз худ дар таърихи тамаддуни Шарқ ҳамеша матраҳ будааст ва ҳамвора мардоне ба сахна меомадаанд, ки дар пайи ислоҳи вазъияти ғафлатзадагӣ қадам мегузоштаанд ва яке аз масоили аслии ин ислоҳгарӣ, зарурати муарифии инсон ба худӣ ӯ будааст. Мутафаккирони ислоҳгар ҳамеша мӯътақид будаанд, ки инсон то замоне, ки ҷойгоҳи воқеии хешро дар низоми ҳастӣ ва иҷтимоии

башарӣ дуруст нашиносад, дар ҳеҷ дар кори бузурге комёб нахоҳад шуд.

Бешак яке аз чунин андешаварони бузурги ислоҳгар дар таърихи фарҳанги мо Бедили Дехлавӣ будааст ва аз осори ӯ рӯшан аст, ки вай низ масалаи мазкурро ниҳоят муҳим дониста, такрор ба такрор ба миён гузоштааст ва талош намудааст, ки инсонҳои ғафлатзадаи замони худро ба мақому қудрати воқеъияшон ошно созад. Ин аст, ки ӯ гаштаву баргашта ба баррасии моҳияти печидаи инсон пардохта, ҳамвора ба баландии мақому манзалати инсон таъкид мекунад ва шахсиятеро пайдо кардан душвор аст, ки “ба бениёзӣ ва часорати Бедил парчами инсонро он миқдор боло бардошта дар баробари ҳеҷ ҳукме ва ҳокиме заррае ба заъфу такаллуф тан надода бошад.”¹

Бедил дар бузургии моҳияти инсон дар ҳайрат шуда, чунин мегӯяд:

Инсон, ки фалакҳост сарафкадаи ӯ,
Дар ҳайрати худ гумаст донандаи ӯ.²

Ва ӯ инсонро дар иҷрои ҳар коре тавоно мешуморад:

Ҳиммати мард агар каманд шавад,
Осмон то кучо баланд шавад.

Масъалаи мақоми инсон дар осори Бедил ҷойгоҳи муҳим дорад ва дидгоҳи ӯ дар нисбати инсон Донишро ба кулли маҷзуби худ намудааст, ки ӯ низ

¹ Маҷалаи Фарҳанг, соли 1992, шумораҳои 1-2

² Садриддин Айний, ҳамон китоб, саҳ. 61

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

дар осораш борҳо ба ҳамин мавзӯ рӯ овардааст. Дониш гоҳо фармудаҳои Бедил дар ин мавридро иктибос намуда, онҳор тафсир мекунад ва гоҳо худ бевосита ба ин масъала мепардозад.

Дар боби “Дар ташҳиси ахлоқи инсон”-и “Наводир -ул -вақоеъ” Дониш ҳама чизро дар баробари қудрати инсон очиз дониста, онро чунин тасвир мекунад: “одамӣ ба табдир мурғ аз ҳаво фуруд орад ва ба тазвир моҳӣ аз дарё барорад ва ба чанголи қаҳру чалодат пустин аз китфи бабр бар канад... сарх бинҳад то ба самовот дарояд ва манҷаниқ кунад то бар кураи кавокиб барояд.”¹

Бедил дар қасидае дар мавриди мақоми инсон гуяд:

Эй шамъи базми қудс, надонам чӣ мазҳарӣ,

К-аз ваҳм гоҳ рӯшану гоҳе мукадаррӣ...

Дар лафзи туст маънии кавнайн мундариҷ,

Баҳри чӣ бар ҳақиқати худ пай намебарӣ?

Эй найири сипеҳри ҳақиқат, яке битоб,

Хуш хуфта дар ҳичоби шабистони ховарӣ.

Аз ҳар шайе, ки ақли ту фаҳмид, афзалӣ,

Аз ҳар мақом фаҳми ту пай бурд, бартарӣ

Кавну макон гулест бо домони ҳиматат,

Худро агар ихота кунӣ, чархи дигарӣ!²

Тавре ки дида мешавад, Бедил дар моҳияти “шамъи базми қудс”, яъне инсон, дар ҳайрат буда, бар он аст, ки агар инсон бузургии худро бишносад, як чарх ё олами дигар аст. Ҳамин мазмунро Дониш чунин меорад: “филҳақиқат, ҳазрати инсон олами

¹ Аҳмади Дониш, ҳамон китоб, сах.282

² Садриддин Айни, ҳамон китоб, сах. 242-243

кабир аст (ва) олами шаҳодат олами сағир... пас агар ба вичдони худ мулоҳиза фармой донӣ, ки чӣ миқдор ҳикмату маслиҳат дар буняи қолаби ту рехтаанд ва ҳазор талотуми баҳру тӯфон аз вучуди ту ангехта”¹

Ба назари Дониш яке аз ҳадафҳои асосии офарида шудани инсон таҳқиқ дар роҳи ҳақ ва аз тариқи касби маҳоратҳои гуногун обод сохтани ин ҷаҳон аст. Дониш дар исботи ин фикраш аз далелҳои қуръонӣ ва ҳадисҳои пайғамбар ба таври васеъ истифода менамояд, вале ҳамвора аз Бедил низ китъаҳоеро дар ин маврид мисол зада, назари худро тақвият мебахшад. Дар дафтарҳои дастнавиштааш Дониш ин масъаларо бо баёни Бедил ба маён гузошта, бедилона посух медҳад:

Бедил:

Шоистаи хунарро кас аз ватан наронад,
Дар мулки нестӣ ҳам пур муғтанам набудем.

Дониш:

Таъмири мулки ҳастӣ, меҳост ҷаҳду илме
Оварданд моро, худ варна кам набудем.²

Андешаҳои Дониш дар мавриди зарурати обод доштани ҷаҳон аз сӯи инсон дар рисолаи “Дар назми тамаддун ва таовун”, ки низ саршор аз иқтибосҳои бедилист, хеле муфасал баён ёфтаанд. Дар ҳамин рисола аст, ки Дониш андешидан дар сабаби ба вучуд омадани худро барои инсонҳо вочиб медонад.³

¹ Аҳмади Дониш, ҳамон китоб, ҳамон сах.

² Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, сах.112

³ Аҳмади Дониш, ҳамон китоб, сах. 112

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Андешаи обод доштани чаҳон ва боварӣ ба иқтидори инсон боис гардид, ки Дониш чиҳати амалӣ сохтани ин кор талошҳо намуда, ба ҳокимони замонаш борҳо барномаҳои ислоҳи вазъ ва ободонии мулкро пешниҳод карда буд, лек чаҳл имкон надод, ки сарварони онвақтаи Бухоро ин заруратро дарк намоянд.

Ӯ ҳатто дар ин амр низ аз эътибори болои Бедил дар Бухорои он замон истифода намуда, чун далелҳои муътабар дар канори пешниҳоду андешаҳои аксаран чунин будани назари Абулмаониро низ таъкид менамуд ва ҳангоме, ки яке аз мақомдорони чаҳоннадидаи Бухоро, киштиро бозичаи иблис хонад, Дониш бо истифода аз мавқеияти Бедил чунин посух медиҳад: “ин самари меҳнат ва хиради инсон аст, ки худованд ҷумла махлуқотро фармудааст, ки пеши ӯ сар ҳам кунанд. Иблис сазовори лаънат шуд аз он, ки қудрати инсонро мункир омад. Абулмаонӣ Бедил фармудаанд:

Дар таҷрибаҳои олами сулҳу набард,
Ҳаммат ҳалли кадом мушкил, ки накард.
Чаҳди инсон бар ин наёмад, варна
Гардунро низ бар замон меоварад.

Ин умед аст, ки ҳазрати шайх ба имони комили Бедил алайҳирраҳма шак надоранд”¹ Гарчи манбаи ин муколама тобишҳои адабӣ дорад, аммо ҳамин гуна афкори Дониш аз ҷойҳои дигари осораиш низ ба ҳубӣ пайдост.

Дониш низ ҳамонанди Бедил саъйю талоши худӣ инсонро барои ба даст овардани шарофат ва

¹ Расул Ҳодизода, Сапедадам, Душанбе, “Ирфон”, 1976, сах. 45

мақоми воқеъии худ зарӯрӣ медонад ва мӯътақид аст, ки ҳар кас ба андозаи сайъи худ ҷойгоҳ меёбад. Вай дар ин маврид як рубоии Бедилро мисол оварда, чунин шарҳ медиҳад:

Рубоии Бедил:

Адли Раҳмон, ки **ҳар касаш маҳрам нест,**

Тӯҳматкаши имтиёзи бешу кам нест.

Аз баски мусовист баду нек ин ҷо,

Ниъм-ал-бадали мур Сулаймон ҳам нест.

Шарҳи Дониш: ...Чун фитрати ноқиса бар мартабаи худ қаноат карда, лочарам дар маҳбитаи нукс фуру уфтодааст, роҳи масъуди камолро ба худ баст, вагарна рӯҳи айнийяту қурбат маҳсуси Баязиду Ҷунайд набудааст ва ҳазизи байнуннату буъд (ҷудой ва дурӣ) лоиқи Амру Зайд... мева дар шох мавфур аст ва бе монӣ - агар даст бикушоянд ва агар дар остин баста бувад, самар аз дарахт фуруд наояд... **Ғоят он, ки мухтор агар ихтиёр кунад, камол ёбад ва агар на - ноқис...** ¹

Қобили зикр аст, ки масъалаи даъвати инсон ба худшиносӣ ва воҷиб будани бедорӣ ва хушёрӣ инсон ва маҳкумияти бандаи инсон шудани инсон, ки аз масоли аслии осори Бедил аст, баъдҳо аз сӯи мутафаккирони зиёде идома ва пайравӣ пайдо намуд. Ҳамон гуна, ки Дониш дар Бухоро ин бонгро сар дод, Иқболи Лоҳурӣ низ дар Ҳинд ба баррасии ин масъала пардохт ва дар ин мавзӯ сурудаҳои Иқбол низ нуктаҳои хеле шабеҳ ба осори Бедил дорад.

Бедил:

¹ Расул Ҳодизода, Аҳмади Дониш, сах. 130-131

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Мурдагӣ куфру зиндагӣ дин аст,
Ҳарчи гуфтанд, асли гап ин аст.
Эй дилат арсаҳои дамсардӣ,
То ба кай гуфтугӯи номардӣ.
Он чӣ ҳарфи забони мардон аст,
Хомушиҳои теги урён аст.
Мурданат беҳ зи зиндагонии хом,
Хок хур, эй ки мехурӣ излом.
Захмҳо метавон ба ҷон бардошт,
Лек хизмат наметавон бардошт.¹

Иқбол

Дар ҷаҳон натвон агар мардона зист,
Ҳамчу мардон ҷон супурдан зиндагист².

Қитъаи машҳри Иқбол, ки миёни мардум фаровон хонда мешавад, ба рубоии зерини Бедил, ки Дониш низ онро шарҳ намудааст аз назари тасвир ва мазмун бисёр шабеҳ аст:

Бедил:
Бедил, ба ҳусули ризқ омода ба сар,
Саг тобеи саг нагашту хар тобеи хар.
Аз мухтареоти коргоҳи имкон,
Ин нанги шуур нест ҷуз сунъи башар.³

Иқбол:
Одам аз бебасарӣ бандагии одам кард,

¹ Садриддин Айни, ҳамон китоб, саҳ. 257

² Маҷалаи “Фарҳанг”, соли 1992, шумораи 1-2

³ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, саҳ.127

Гавҳаре дошт, вале назри Кубоду Чам кард.
Яъне аз хӯи ғуломӣ зи сагон хортар аст,
Ман надидам, ки саге пеши саге сар ҳам кард¹.

Умуман, дар масалаи бедорӣ ва худшиносии инсон миёни андешаҳои Бедил ва гуфтаҳои пешвоёни ҳаракати фикрии “эхёи тафаккури исломӣ”, ки дар асри 20 хеле ривоч ёфт, муштарақоти фаровон дида мешавад ва Бедил дар воқеъ аз аввалин касонест, ки ин ҳаракати бедоргари фикриро бино ниҳодааст. Муҳаққиқи тоҷик Рустами Ваҳҳобиён низ бар он аст ки ин ҷараён “нахустин зарбаи кориро аз ҷониби Мирзо Бедил хӯрда буд”² Ин муҳаққиқ хатти ҳаракати маъорифпарварон ва рӯшангароне чун Аҳмади Дониш, Саид Ҷамоллидин, Маҳмуди Тарзӣ, Алома Иқбол, Алии Шариатӣ ва дигаронро идомаи хати Бедил медонад, ки аз бисёр ҷиҳат дуруст аст.

б) Зарурати воқеъбинии динӣ ва ҳамзистии мазҳабҳо

Чи замони Бедил ва чи замони Дониш давраҳое буданд, ки ба ҷои дини асил дар ҷомеа хурофот ҳукумати амалӣ дошт. Бедил борҳо ба ин нукта ишора карда, дар осораш ба танқиди ҷаҳолату хурофот мепардозад ва зарурати ислоҳи вазъро матраҳ менамояд. Дониш низ нукотеро, ки Бедил ба муқобили онҳо бархостааст, дар ҷомеаи худ мушоҳида намуда, бо овардани мисолҳои зарурӣ аз

¹ Ашъори форсии Иқболи Лоҳурӣ, Техрон, “Ҷовид”, 1361. саҳ. 292-293

² Маҷаллаи “Фарҳанг”, соли 1992, шумораҳои 1-2

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

осори Бедил, худ низ ба интиқоди таасубу хурофот пардохта, дар паи решанкан намудани ин қачравӣ аз ҷомеаи мусалмонон мешавад.

Яке аз падидаҳои инхирофи динӣ, ки ҳам дар замони Бедил ва ҳам дар ҷомеаи Дониш чун масъалаи рӯз мушоҳида мешуд, фосила гирифтани мусулмонон аз тафаккуру ақлоният ва дар маркази диққати онҳо қарор гирифтани зоҳири қиссаву ривоятҳои мазҳабӣ будааст. Ба назари ин ду мутафаккир, илова бар мардум, рӯҳоният ё уламои исломии он замон низ дар шинохти дин аз таҳқиқ дур шуда, ҳама ҷо машғули нақли қиссаву ривоят будаанд, дар ҳоле ки ҳикматҳои нухуфта дар онҳоро ҳатто худ намефаҳмиданд.

Бедил ҳатто бар он буд, ки баъзе масъалаҳои шаръиро метавон аз воқеиятҳои дунё низ асоснок кард ва аз ин рӯ кушидааст, то аҳкомиро, ки рӯҳониёни замонаш шарҳнопазир ироа менамуданд, чун заруратҳои зиндагии як инсон шарҳ кунад. Дониш низ аз ҳамин услуб пайравӣ намуда, дар рисолаи “Меъёр-ут-тадаюн” бо овардани чандин мисол аз гуфтаҳои Бедил, дар мавриди бедалел набудани аҳкоми шаръӣ чунин менависад: “Агар касе... толиби далел бувад ба нафси худ тадаббур кунад, далели равшан ба қадри истъедод ҳосил намояд. Масалан, ... дар садақот дилнавозии айтом ва фуқарост, ки рӯзи ид ба мисли ағниё танаъум намоянд ва дар ғуслу таҳорат татҳири бадан ва рафъи бухори хабиса аз бағал ва... ки агар одамии дар як моҳ ғуслу татҳир нафармояд, бисёр мутааффин (бадбӯй) шавад ва назди ӯ натвон нишаст.”¹

¹ Расул Ҳодизода. Аҳмади Дониш, сах. 92

Масъалаи дигаре ки ин ду шахсият бар зарурати ҳалли он таъкид доштаанд, ихтилофи миёни ҷаҳонбинӣҳои гуногун ва хоса мазабҳои дохилии ислом аст. Агар бино бар шароити қавми Ҳиндустон, Бедил дар ҷомеаи худ бештар шохиди ихтилофи ҳиндуву мусалмон буда бошад, вале Дониш дар ҷомеае ба сар мебурд, ки ихтилофи миёни ҳуди мазҳабу равияҳои исломӣ дар он ба авҷ расида буд. Ин аст, ки масъалаи ҳамзистии дидгоҳҳо дар осори ин ду мутафаккр мақоми вижа пайдо карда, умумият меёбад.

Вале бояд зикр кард, бо вучуди ягонагии назар ва роҳи ҳалҳои пешниҳод шуда, вусъати баҳсҳои Бедил ва Дониш дар ин маврид яксон нест. Бедил чун ҳар орифи комил ба мавзӯи диндорӣ ва эътиқод назари хосе дорад, ки бештар ба баробарӣ ва ҳаммақсудии онҳо таъя мекунад. Аммо Дониш, ки паҳлуи ирфонии осори Бедил дар ӯ бозтоби камтар дошта, асосан пайрави дидгоҳҳои фалсафиву иҷтимоии вай аст, дар ин масъала ба андозаи Бедил назари васеъ надошта, дар айни собит донишмандони фарқиятҳои мавҷуда, бештар аз навъе ҳамзистӣ ва таҳаммули иҷтимоии онҳо сухан мегӯяд. Аз ин рӯ, агар Бедил дар ҷаҳони ирфонии худ ҳинду мусулмонро канори ҳам гузошта, ба фарёд ояд, ки “тӯфон магар аз ӯҳдаи мазҳаб бадар ояд” ва ё бигӯяд, ки “аз мазҳабу миллат магузин ғайри адаб”,¹ аммо Дониш хоса дар рисолаи “Меъёр-ут-тадйюн”, ки мавзӯи асосии он шинохту ҳамоиши мазҳабхост, дар боби мазҳабу равияҳои дигар таҳлилҳои

¹ Садриддин Айни, ҳамон китоб, саҳ. 112

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

бахсангез ироа карда, аксаран аз мазҳаби худ дифоъ мекунад.

Табиист, ки эътиқоди далелдору асоснок ба дину мазҳаби хос мафҳуми бисёр арзишманд аст ва нуктаи муҳими ин рисолаи Дониш низ дар ҳамин аст, ки ӯ мусулмононро, пеш аз ҳама ба таҳқиқ дар мавриди оини интихобнамудаашон фаро меҳонад, то “дониста қадам дар маслаки диндорӣ ниҳода бошанд”.¹ Мавзӯи диндории огоҳонаи инсон ва шинохту ҳамзистии мазҳабҳои исломӣ барои Дониш то чое муҳим аст, ки ӯ яке аз пурарзиштарин рисолаҳои худро ба ҳамин масъала ихтисос дода, бо вучуди хатари амалии ин гуна андешаҳо дар он замон, кушодани роҳи сулҳ бо мазҳабҳои дигарро яке аз ҳадафҳои навишта шудани “Меъёр-ут-тадайюн” медонад: “Ғараз аз тадвини ин рисола вачҳи хусумот ва муноқша миёни шиъа ва суннӣ дарёфтани бувад... балки роҳи сулҳу муолафат бо аҳли ташнеъ кушудани.”² Ба назари Дониш, “бо вучуди субути адоват, лозим набувад, ки ҳамеша лаъну таъни эшон бигӯянд ва ба қадҳу шатми онҳо машғул бошанд”³ ва онҳое, ки бо масъалаи мазҳабҳо дар Бухорои асри 19 огоҳ ҳастанд, арзишии ин суҳубони Аҳмади Донишоро хоҳанд шинохт⁴.

Зимни арзёбии мазҳабҳои дигар дар “Меъёр-ут-тадайюн”, Дониш дар мазаммати ин мазҳабҳо аз

¹ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, саҳ.88

² Ҳамон ҷо, саҳ. 90.

³ Ҳамон ҷо, ҳамон китоб, саҳ. 70

⁴ Чӣхати иттилоӣ бештар рӯчӯ шавад: Садриддин Айни, Низои шиъа ва суннӣ дар Бухоро як тавтиа. Маҷалаи мутолиоти Осиеи Марказӣ ва Қафқоз, Техрон, 1372, шумораи 2

осори Бедил чанд мисол ироа менамояд, вале Садриддин Айни дар китоби “Мирзо Абдулқодири Бедил” дар мавриди таҳрифи баъзе нусхаҳои девони Бедил сухан гуфта, чунин меорад, ки қитъаҳои ба истилоҳ “дар баёни иглоқот ва ишколот” мазҳаҷҳои дигар гоҳо сохта буда, дар нусхаҳои аслии девони Бедил, ба хус дар нусхае, ки бевосита баъд аз вафоташ тадвин ва дар сари қабраш гузошта буданд, вучуд надоранд. Ба назари Айни, “қасоне, ки аз низоҳои мазҳабӣ манфиатдор мебошанд, аз нуфӯз ва обрӯи Бедил фоида бурда, онгуна хачвияҳоро бо номи ӯ сохтаанд...(ва)ба куллиёташ даровардаанд.¹

в) Масъалаи мадраса ва ислоҳи низоми дарсӣ

Танқиди шадиди вазъи мадрасаҳои расмӣ ва зарурати ислоҳи равиши дарсӣ дар онҳо низ аз мавзӯҳои ҳамаҷун аст, ки дар осори Бедил ба таври васеъ ва ҷиддӣ ба миён гузошта шуда, аз сӯи Дониш дастгирӣ ва идома пайдо кардааст.

Аз ҳолномаи Бедил дар “Чор унсур” маълум аст, ки мадрасаҳои замони вай чӣ ҳолати асафборе доштаанд ва Бедил чавон маҷбур ба тарки мадраса шуда, таҳсили худро ба таври хусусӣ анҷом додааст.² Нафрати Бедил аз вазъи мадрасаи расмӣ, ки дар он “донишимандони бе инсоф арсаи ҷавлони лоф гарм доштаанд”, то охири умраш идома ёфта, дар осори ӯ борҳо такрор шудааст:

Дар мадраса, ҷамъе, ки фароҳам гаштанд,
Медонӣ, ки аз чӣ рӯ муқаррам гаштанд:

¹ Садриддин Айни, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах.112.

² Ҳамон ҷо, сах. 275

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Полону чулу фисор мехост харӣ,
Аз бесомонӣ охир одам гаштанд.¹

Яъне онҳое, ки дар мадраса ҷамъ омадаанд, на аз паи пешбурди илму дониш, балки чун ҷои дигаре барояшон коре пойдо нашудааст, маҷбуран ба ин ҷо рӯ оварданд.

Ё рубоиёти дигар:
Дар мадраса як умр ба азми беҳбуд,
Хомон пухтанд дегҳои мақсуд.
Имрӯз, ки саъи якдигар рӯ ба ҳам аст,
Маълум шуд ин қадар, ки пур бемаза буд².

Дониш низ аз мунаққидони асосии вазъи мадрасаҳои замонаш буда, дар тақвияти дидгоҳҳои худ дар ин маврид бештар аз осори Бедил кумак мегирад. Ба таври мисол, ӯ дар яке аз дафтарҷҳои дастнависаш дар бобӣ “ташҳиси илму ҷаҳл”³ баҳс намуда, дар оғоз рубоӣҳои машҳури Бедил ва, аз ҷумла ду рӯбои болоро меоварад ва баъдан бо шарҳи онҳо, назари худро дар бораи баҳсҳои мадраса иброз меорад, ки хеле шабеҳ ба дидгоҳҳои Бедил аст. Ӯ ҳатто дар тариқи нақли ҳодисаи мувоҳишаи миёни шогирдони мадраса аз тарзи тасвири Бедил дар “Чор унсур” пайравӣ менамояд, ки шабоҳоти ин ду матн қомилан ошкор аст.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 227

² Ҳамон ҷо

³ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, сах. 121.

Дар боби “Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо”¹ дар “Наводир-ул-вақоъ” низ Аҳмади Дониш сароғоз дар мавриди вазъи мадраса андешаҳои бедилона ронда, якбора чандин саҳифа аз “Чор унсур”-и Бедилро, ки асосан ҳикояти мадрасаро тарк гуфтани Бедилро шомил аст, бидуни тағйир иқтибос мекунад. Ин иқтибоси ниҳоят бузург, баёнгари он аст, ки Дониш дидгоҳҳои Бедилро комилан пазируфта, накли саҳифаҳои пуррае аз ўро аз иншои худ беҳтар мешуморад.

г) **Муштаракоти дидгоҳҳои фалсафӣ**

Бедил файласуфи бузург буда, дар болотарин пояи фалсафаи замони худ қарор доштааст² ва ё ба қавли Шафеъии Кадканӣ “ноқиди имрӯзи девони ў фалсафаҳои модерни Ғарб, аз қабилҳои экзистенсиализм ва орои физикии донишмандони имрӯзро дар он чустуҷӯ мекунад ва ин густариши офоқи зеҳнии ў худ нуктаест, ки мақоми ўро дар шароити хос аз ҳадди як шоири оддӣ фаротар мебарад.³

Ақоиди фалсафии Бедил дар саросари осори ў паҳн буда, хоса дар маснавиёташ шакли муназзам ёфтааст. Дониш низ баъзе масоили фалсафиро дар осори худ ба миён мегузорад, ки дар аксари он аз андешаҳои Бедил пайравӣ намудааст. Аз он ҷо, ки дар мавриди умумиятҳои ҷаҳонбинии фалсафии Бедил ва Аҳмади Дониш рисолаи ҷудогонаи

¹ Аҳмади Дониш, ҳамон китоб, саҳ. 11

² Маҷалаи “Фарҳанг”, соли 1992, шумораҳои 1-2

³ Шафеъии Кадканӣ, ҳамон китоб, саҳ. 19

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

муфассале дар холи тадвин аст, ин масъаларо дар ин чо баррасӣ накарда, ҳадафи асосии навиштаи ҳозир, яъне собит намудани ҷойгоҳи Бедил дар ҷомеаи Мовароуннаҳри асри 19 ва оғози асри 20-ро идома медиҳем. Фақат инро бояд тазаккур дод, ки ин мавзӯ хеле ҷолиб буда, ба таъбири Расул Ҳодизода “муфассал ва амиқ таҳлил намудани он кори оянда мебошад.”¹

Дар мавриди ҷанбаҳои дигари осори Бедил, ки боиси ҷалби диққати Аллома Аҳмади Дониш шудааст, низ метавон намунаҳои фаровон овард, аммо ба таври кулӣ, дар масъалаи пайравии Дониш аз Бедил ин нуқта арзишманд аст, ки бар хилофи расми маъмули замонаш ӯ шефтаи зоҳири осори Бедил нагашта, андешаву ҷаҳонбинии пешқадами ӯро пайравӣ ва тарғиб намудааст. Тавре ки зикраш гузашт, ин иқдоми Дониш, ки баъдан аз сӯи дигарон низ пайравӣ ёфт, дар ҳақиқат самараи муфид ва паҳлуи мусбати мактаби бедилгарони Мовароуннаҳри асри 19 ва оғози асри 20 ба шумор меояд. Аз он чо ки Дониш чун поягузори мактаби рӯшангарӣ ва маорифпарварӣ шинохта шудааст, ин тавачҷух ва ғизогирии ӯ аз ҷаҳонбинии Бедил бори дигар собит менамояд, ки решаҳои ин мактаб ба осори Бедил низ мерасанд ва ба ин тариқ метавон гуфт, ки ҷараёни бедоргарӣ ва рӯшанфикрии исломӣ дар шакли шинохташудаи он ба таври ҷиддӣ аз Бедил оғоз дорад.²

¹ Расул Ҳодизода, ҳамон китоб, саҳ. 238

² Маҷлаи Фарҳанг, соли 1992, шумораҳои 1-2

Нуфузи Бедил миёни гурӯҳҳои мардум

Баёни фишурдаи чигунагии чойгоҳу нуфузи Бедил дар доираҳои илмиву адабии Мовароуннаҳр, ки то ин ҷо гузаашт, барои пурра рӯшан шудани чойгоҳу эътибори ӯ дар фарҳанги минтақа ҳануз кофӣ нест, зеро он аз доираҳои мазкур васеътар рафта, қишрҳои дигари ҷомеаро низ фаро гирифта буд. Нимаи дуввуми асри 19 ва аввали асри 20 даврае буд, ки гурӯҳҳо ва тоифаҳои гуногуни мардуми Мовароуннаҳр шефтаи паҳлӯҳои мухталифи осори Бедил шуда, дар нисбати он шавқи ҳамроҳ бо эҳтиром зоҳир мекарданд. Сарчашмаҳои зиёде, ки зикри тамоми онҳо берун аз имкон аст, гуёи онанд, ки дар ин давра дар канори адибони пайраву андешамандони рӯшангар, суфиён аз тасаввуф, таълимгарон аз ахлоқиёт, рӯҳониён аз нукоти мазҳабӣ ва ноширону котибон аз хушнависиву нусхабардории осори Бедил суду лаззат мебурданд.

Девони Бедил дар мадрасаҳои поёниву болоӣ чун яке аз китобҳои асли таълим дода мешуд¹ ва осори ӯ ҳамвора бо хати ҳосе китобат меёфт, ки онро “хати шикастаи Бедилӣ” меомидан.² Ҳунармандон низ шохбайтҳои Бедилро ба пештоқи биноҳо кандакорӣ ва ба рӯи зарфҳо хаттотӣ менамуданд. Овардаанд, ки хушнависе дар ду рӯи як донаи писта ду мисраъи Бедилро бо камоли маҳорат чой дода, хеле машҳур гашта будааст.³

¹ Садриддин Айнӣ, ҳамон китоб, саҳ. 110

² Ҳамон ҷо, ҳамон саҳ.

³ Маҷалаи “Фарҳанг”, соли 1992, шумораҳои 5-6

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Дар маҳалҳо миёни талабагони мадрасаҳо ё миёни мардумони оддӣ маҳфилҳои хосе бо номи “бедилхонӣ” баргузор мегашт, ки дар онҳо ғазалиёти Бедил хондаву шарҳ карда мешудаанд. Сарчашмаҳои зиёде чигунагии “бедилхонӣ”-ҳои он замонро ба тасвир кашидаанд, ки яке аз беҳтарин ва муътабартарини онҳо осори Садриддин Айнӣ ва хоса “Ёдоштҳо”-и ӯст ва бисёр муносиб аст, ки барои рӯшан шудани мавзӯёе яке аз хотироти Айнӣ дар ин маврид бо ихтисор оварда шавад.

Ӯ дар бораи иштироқаш дар маҳфилҳои бедилхонии деҳаи Сокторе, ки муддате аз сӯи Мулошоҳи Дарвозӣ ташкил мешудааст, чунин менависад:

“Ӯ талабаҳоро ба гирди худ ғун намуда, бедилхонӣ мекард. Ман аз ин ҳолат хабар ёфтам ва ҳар рӯз дар вақти бедилхонии Муллодарвозӣ рафта дар ҳалқаи ӯ менишастам. Дар дасти ӯ як девони мунтахаботи дастхати Бедил буд, ки аз вай ғазалҳоро байт-байт хонда, ба талабаҳо маънидод ва шарҳ мекард.

Як рӯз ғазали Бедилро, ки бо байти зерин сар мешавад, ба хондан даромад.

Эй хаёли қоматат оҳи заифноро асо,

Бар руҳат наззораҳоро лағзиш аз чӯшу сафо.

Вақте ки ба байти зерин расид, ба ин тариқа хонд:

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат
ғамзае,

Хунбаҳои сад чу ман аз ҷилваҳоят як адо.

Табиӣ аст, ки чи навъ, ки хонда буд, ҳамон навъ маънидор кард. Дар ман маънии калимаи чу ман ба он байт намечаспидагӣ барин намуд. Оҳиста ҳам

шуда, ба китоби дар пеш кушодагӣ нигоҳ кардам, ки дар ҳақиқат дар нусха он калима ба шакли чу ман навишта шуда аст. Аммо дар ҳол ба хотирам расид, ки бояд нусха хато бошад ва он калима ба шакли “чаман” бошад, (дар ҳақиқат як вақт нусхаи дигарро дидам, ки “чаман” навишта шуда аст), аммо изҳор кардани ин фикри худро дар пеши калонсолон муносиб надонистам.

Бедилхон давом кард ва байти зеринро ба ин тарика хонд.

Теғи мижгонат ба оби ноз доман мекашад,
Чашми махмурат ба хуни нок мебандад ҳино.

Ва ба твре ки хонда буд, шарҳ дод ва назар ба шарҳи ӯ бояд даруни “нок” пурхун бошад. Мулобаҳром ном як талаба, ки аз ҳамсоҷадеҳаи мо буд, бо ин маънидод розӣ нашуд ва “дар хонаи мо як дарахти нок ҳаст, ҳар сол ҳосил медуҳад, аммо ҳеҷ гоҳ надидаам, ки даруни меваи вай пурхун, ё сурхи хунмонанд бошад”, гуфт.

Аммо Муллошоҳ ба ин розӣ нашуда гуфт:

-Дар Дарвози мо чунон нокҳо ҳастанд, ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ чунон, ки гулӯи хурусро бурида бошӣ, хун чӯшида баромада дастанатро хунолуд мекунад.

Ман дар дили худ гуфтам: “Хуб аст, ки монанди гулӯи буридашудаи гӯсфанд аз нокҳои Дарвоз хун фаввора зада, намебаромадааст, вагарна дасту даҳон ва сару рӯи нокхӯрон бо салла ва чома ва кафш ва ҳамаашон пурхун мешуд”

Аммо гумон кардам, ки бояд асли “нок” набуда, «ток» бошад ва аз мунозираи Мулобаҳром часорат пайдо карда, ин фикри ӯро ба домӯлои “бедилшинос” изҳор намудам. Аммо ӯ ин дафъа

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

магар зӯъмӣ ва якроҳагӣ карда нишастанро муносиб надид, ки гуфт:

-Мумкин аст ки дар асл “ток” бошад ва котиби бесавод “нок” навишта, моро дар хато андохта бошад...

Ҳарчанд дар ин гуна бедилхониҳо бо ғалат будани нусха ва хато хондани домулло хеле ғалатфаҳмиҳо ба миён меомад, бо вучуди ин он кор дар он деҳа як дилхушии нав буд¹

Ин гуна маҳофилро манӯбеи дигар низ тасвиру таъриф намудаанд.²

Чуноне ки дар саросари ёддоштҳои Айнӣ низ ишора шудааст, ҳамаи табақаҳои мардуми Мовароуннаҳри он аҳд ба шеърӯ сухан шавқу эҳтироми баланд қоил будаанд ва ӯ зимни нақли саргузаштаҳои худ, ба мавридҳои ниҳоят зиёди истифода шудани ашъори гузаштагон ва хоса Бедили Деҳлавӣ аз сӯйи кишоварзону косибон, зану мард ва пиру чавон ишора менамояд.³ Шеърҳои Бедилро мардум дар байтбарақу мушоараҳо хонда, дар чашну сурҳо бо оҳанг месурудаанд, ки ин чиз то ба имрӯз боқӣ мондааст.

Албатта омили муҳими дигаре, ки боиси чунин ҷойгоҳи болои Бедил назди мардуми Мовароуннаҳр шуда буд, мақоми бузурги диниву ирфонии ӯ мебошад. Андешаи баланд, сухани сеҳросо ва

¹ Садриддин Айнӣ, Ёддоштҳо, (бо кушиши Саидии Сирчонӣ), Техрон, “Огоҳ”, 1361, сах.235

² Садриддин Айнӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах. 110

³ Садриддин Айнӣ, Ёддоштҳо, чопи Техрон, сах. 141, 234, 575, 598, 661ва ғайра.

чойгоҳи болои динӣ-ирфонии Бедил боис гашта буд, ки дар робита бо қудрату тавоноӣҳои фақулода ва каромоти вай миёни мардум ривоёти хеле зиёд падид оянд, ки дар аксари онҳо Бедил аз ҷумлаи инсонҳои хос ва авлиёи илоҳӣ шинохта мешавад. Агарчи сарчашмаҳои мӯътабари таърихӣ низ ба ҳақиқат доштани тавоноӣҳои бисёр фавқулоддаи ҷисмонӣ ва рӯҳонии Бедил ишора доранд, ривоёти мардуми чеҳраи ӯро боз ҳам қудсӣ ва асрорангезтар ҷилва додаанд. Аз ин ҷост, ки дар он замон ҳамагон аз ӯ ба унвони “Ҳазрати Бедил” ном бурда, мақоми вайро хеле гиromӣ медоштанд, ки шаммае аз ин эҳтиром то имрӯз идома дорад.

Чунин дидгоҳ дар мавриди шахсияти Бедил, таъсири сухани ӯро дар миёни мардум дучанд мекард ва мардум ҳатто мушкилоти ашъори ӯро на ба қачравиву мушкилгӯии Бедил, балки асосан ба ноқисии фаҳми худ нисбат меоданд. Ё ба қавли муҳаққиқи афғон Асадуллоҳ Ҳабиб, “шӯхрати Бедил ва масобаи шоире ориф ва мақоми маънавии вай дар тариқи ирфон боиси он гардид, ки мардум бо гузашти садаҳо он чиро, ки дар шеъри вай дарнамеёбанд на нодуруст ва на ихтироӣ хилофи завқи ақли муҳовара, балки болотар аз фаҳм ва довариӣ хеш бишуморанд ва дар маҷмуъ, аз ибҳоми шеъри Бедил шиква нанамоянд.”¹

¹ Асадуллоҳ Ҳабиб, Воҷасозӣ ва одатсизии сарфӣ ва наҳвӣ дар сурудаҳои Бедил, маҷалаи “Фарҳанг”, соли 1993, шумораҳои 1-3.

Ҷойгоҳи Бедил дар Мовароуннаҳри Шӯравӣ

Пеш омадани негизизм ё пучгароии фарҳангӣ

Бо сарнагун шудани низоми аморатии Бухоро ва тағйири низоми сиёсӣ дар моҳи сентябри соли 1920, дар таърихи Мовароуннаҳр низ боби дигаре оғоз шуд, ки дар натиҷаи он тамоми ҷанбаҳои ҳаёт, аз ҷумла сиёсату иқтисод ва фарҳангу адабиёт низ дучори дигаргуниҳои ҷиддӣ шуданд. Тағйири аксари арзишҳои маънавию фарҳангии ҷомеа, муҳит ва ҷараёнҳои адабиро низ зери таъсир қарор дода буд.

Ҳамонанди ҳар инқилоби дигари идеологӣ, наслҳои аввали инқилобӣ дидгоҳҳои тунди ислоҳгарона дошта, зери таъсири рӯҳияи тағйирталабӣ ҳеҷ чизро дар шакли пешинааш дидан намехостанд. Назарияи пардозони ҷомеаи навини шӯравӣ барои собит намудани бартариҳои он аз ҷомеаи тоинқилобӣ, унсурҳои гуногуни ин ду ҷомеа ро қиёс намуда, ҳама гуна падидаҳои пешинро сиёҳу иртиҷоӣ ва маҳкум ба нестӣ муаррифӣ мекарданд. Ин “пучгароии тарихӣ” ё инқори ифротии гузашта боис гашт, ки дар муддати кӯтоҳе осори арзишманди илмиву фарҳангӣ дучори нобудӣ гашта, бисёр суннатҳои нек аз миён биравард. Табиист, ки дар ҷунин таҳаввулоти саросарӣ, сарнавишти мактаби бедилгароии Мовароуннаҳр низ ба кулӣ дигаргун шуд.

Аз бедилгарой ба бедилшиносӣ?

Бо ҳоким шудани арзишҳо ва дидгоҳҳои ҷадид, пайравии адабӣ ва фикрӣ аз Бедил, ҳамчун яке аз арзишҳои тоинкилобӣ ба тадриҷ камранг шудан гирифт. Ин камрангшавӣ ҳам тақлидҳои хушк ва ҳам пайравихоии огоҳонро шомил буд ва метавон гуфт, ки бо гузаштани аввалин солҳои мавҷудияти низоми шӯравӣ, мактаби бедилгароии Мовароуннаҳр ба маънои пешинааш дигар вучуд надошт. Иржа Бечка низ дар ҳамин маврид мулоҳиза ронда, поёни таъсири осори Бедил бар адабиёти тоҷикро то даҳаи 1920 хондааст, ки усулан саҳеҳ аст.¹ Н.Маъсумӣ дар мавриди иллати ин пешомад бар ин ақидааст, ки “баъзе адибонро, ки фаъолияти эҷодиашон аз давраи кӯҳна ба давраи нав гузашт, бонги Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба худ овард ва ба тақлидкориҳои бедилонашон хотима гузошт. Аммо қисми дигари онҳо пас аз револуция эҷодиёти худро қатъ карда, хомӯш монданд.² Шоирони ҷадид бошанд, ба ин падида назари манфӣ дошта, ба он рӯ намеоварданд.

Фарҳангиёни навине, ки акнун саҳнаро дар ихтиёр доштанд, дар ибтидо ба мактаби бедилгарой ва бақияҳои он бисёр шадид метохтанд, вале бо гузашти замон муҳаққиқон танқидҳои якрангро канор гузошта, ба таҳлилу баррасии ин мактаби адабӣ пардохтанд. Гарчӣ ин тадқиқот ҳамеша аз маҳдудиятҳои идеологӣ ҳолӣ набудаанд, вале бедилшиносии замони Шӯравӣ ба тадриҷ ба шакли як

¹ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ.50

² Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб. саф 107

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

раванди мӯътадили илмӣ даромада, дар шинохти масоиле чун рӯзгору шахсият ва осору афкори Бедил ва паҳлӯҳои гуногуни мактаби бедилгарой саҳми муҳим гузоштааст.

Аз ин рӯ, агар ба “сарнавишти Бедил” дар Мовароуннаҳри шӯравӣ таваҷҷуҳ шавад, муҳимтарин таҳавулотии ин ҷараён ҷойнишинии бедилгарой шудани бедилшиносӣ аст. Яъне, агар то инқилоб саҳми кори илмӣ дар мавриди Бедил ночиз буда, адибон асосан дар пайи назиранависиву мухаммасбандӣ ба ғазалҳои ӯ будаанд ва маҳфилҳои бедилхонӣ низ аксаран ҷанбаи шавқӣ доштаанд, дар замони Шӯравӣ пайравии адабии Бедил тақрибан қатъ шуда, тадқиқоти илмӣ дар мавриди зиндагӣ ва осори ӯ дар ҷои аввал қарор гирифтааст.

Ташаккули бедилшиносии шӯравӣ

Гарчи дар мавриди шаклгирии як ҷараёни мустақили илмии бедилшиносӣ фақат дар замони Шӯравӣ суҳан гуфтан мумкин аст, аммо то он давра низ дар ин бора дар қолабҳои суннатӣ қорҳое ироа шуда буданд. Аз ин рӯ, шакке нест, ки бедилшиносии Шӯравӣ решаи тоинқилобӣ дошт ва маҳз ҳамон шарҳу тазкираҳо ва номаву мақолаҳои пешин “зарбаҳои авалинро бар пайкари бедилшиносии анъанавӣ ворид карда будаанд”.¹ Тавре ки зикр шуда буд, ҳануз даҳҳо сол пеш аз иқилоб баъзе аз адибон тақлиди хушки осори Бедилро қанор гузошта, дар пайи шинохтану шиносонидани шахсияту афкори ӯ шуданд, ки чунин таваҷҷуҳ заминаи пайдоиши

¹ Си мақола дар бораи Бедил, саҳ. 306

аввалин асарҳои бедилшиносиро ба вуҷуд овард. Ба ҷуз шарҳҳои Аҳмади Дониш бар порчаҳои назмиву насрии Бедил, ки ба онҳо ишора шуд, дар он замон тадқиқотҳои дигаре низ анҷом ёфтаанд, ки шояд аз аввалин корҳои бедилшиносии тоҷик ба шумор оянд.

Гарчӣ тарҷумаи ҳоли Бедил дар “Чор унсур”-и ӯ ва низ баъзе тазкираҳои адабӣ оварда шуда буд, дар тӯли солҳои 1911-1917 гурӯҳе аз адибон талош намудаанд, бо истифода аз сарчашмаҳои гуногун, маълумотҳои тарҷумаҳолии вайро дақиқу рӯшан намоянд. Баҳсҳои тӯлоние, ки миёни соҳибназарон дар ин бора сурат гирифтааст, аз ҷумла дар чанд шумораи маҷалаи “Шӯро”, ки дар Уфа ба ҷоп мерасид, инъикос ёфтааст ва манобеи зиёде ширкати Садриддин Айни дар ин раванд ва нуктаи ниҳой гузоштани ӯ ба он баҳсро зикр намудаанд. Дар ҳамин давра, яъне аввалҳои асри 20 нашрияҳои дигари Осиеи Марказӣ ва хориҷ аз он, аз ҷумлаи маҷалаи “Вақт”, “Оина” ва рӯзномаҳои даврии гуногун дар мавриди шинохти Бедил мақолаҳои мухталиф ба ҷоп расонидаанд.¹

Оғозгарони бедилшиносии муосир низ шахсиятҳое чун Фитрату Айни будаанд, ки дар аввалин солҳои баъд аз инқилоб дар бораи Бедил баъзе мақолаҳо ироа менамуданд. Фаъолиятҳои Айни дар ин маврид дар боби ҷудоғонае зикр хоҳанд шуд, лек дар ин марҳила мақолаи Фитрат бо номи “Бедил дар як маҷлис”, ки бо сабки мубоҳиса нигошта шудааст, низ қобили зикр аст.²

¹ Чашнномаи Айни, ҷузъи сеюм, Душанбе, “Дониш”, 1966, саҳ. 151

² Абдурауфи Фитрат, Бедил дар як маҷлис, Москва, 1923

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Ба ақидаи бисёре аз сохибназарон маҳз дар бедилшиносии Шӯравӣ, ки дар он тоҷикон нақши фаъол доштаанд,¹ аввалин ва беҳтарин тадқиқотҳои илмии ҳамачониба дар мавриди рӯзгору осори ин шахсият анҷом шудааст. Осори мавҷуда гувоҳ аст, ки дар ин давра мақлаву рисолаҳои гуногун ба баррасии рӯзгору осори ин шахсият бахшида шудаанд, ки фароҳам овардани номгӯи онҳо ба феҳристнависон вогузор мешавад.

Албатта муҳаққиқи афғон доктор Асадуллоҳи Ҳабиб дар мақолаи “Бедилшиносӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ” аз осори фаровоне ном бурдааст, лек он низ комил набуда, баъзе навиштаҳои пешин ва низ баъзе таҳқиқоти баъдинаро дар бар намегирад.² Муаллифи ин мақола бо зикри номи китобу мақолаҳо маҳдуд нашуда, назари мухтасари хешро низ дар робита бо баъзе аз онҳо баён намудааст, ки ҷолиби таваҷҷуҳанд.

Он чӣ ба бедилшиносони тоҷик марбут мешавад, аз он миён навиштаҳои илмии Садриддин Айнӣ, Абдурауфи Фитрат, Абдулғанӣ Мирзоев, Иброҳим Муъминов, Илёс Низомиддинов, Шавкат Шукуров, Турабек Искандарӣ, Холида Айнӣ ва ғайра қобили зикр мебошанд.

¹ Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ. 51

² Си мақола дар бораи Бедил, саҳ. 293-310

Арзёбии шахсият ва андешаҳои Бедил дар бедилшиносии Шӯравӣ

Ҳамаи муҳаққиқони ин давра чӣ дар навиштани осори марбут ба шахсияту осори Бедил ва чӣ дар анҷоми тадқиқотҳои умумӣ дар бораи адабиёти замони ӯ бо масъалаи муаррифии шахсияту осори Бедил рӯ овардаанд. Табиист, ки муаррифии воқеии шахсияте чун Бедил бо ҳама хусусият ва андешаҳои дар он ҷомае ғайри имкон буда, муаллифон маҷбур шудаанд, ки ӯро бо ченакҳои роиҷи ҷомаи худ арзёбӣ намуда, дар чорҷӯби арзишҳои ҳоким ҷой диҳанд. Ин аст, ки нахустмушкили бедилшиносии Шӯравӣ масъалаи муаррифии Бедил ва ҷаҳонбинии ӯ будааст.

Дар ин росто муаллифон талош доштаанд, ки аз тарҷумаи ҳол ва андешаҳои Бедил лаҳзаҳо ва нуктаҳои алоҳидаро гирифта, муҳим созанд ва дар айни замон, паҳлӯҳои дигари зиндагӣ ва осори вайро огоҳона нодида гиранд. Ба ин тариқ Бедил муаррифишуда дар осори бедилшиносии Шӯравӣ аз воқеияти зиндагӣ ва ҷаҳонбинии ин шахсият то ҳадде тафовут дорад. Зимни навиштани тарҷумаи ҳол бештар ҳикояти тарки мадраса кардани Бедил аз “Чор унсур”, ки баёнгари вазъи воқеан бади мадрасаҳои замонаш мебошад, мавриди тавачҷуҳ будааст ва ҳангоми муаррифии андешаҳои пеш аз ҳама мисраи “одамӣ ҳам пеш аз он, к-одам шавад , бузин буд”, пешкаш мегашт ва шахсияте чун Бедил дар ҳамин нуктаҳо ҳулоса мешуд.

Талош барои шахсияти моддигаро ё материалист нишон додани Бедил яке аз ҳаракатҳои аслии бедилшиносии Шӯравӣ будааст, ки аз ҷаҳми

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

хориҷиён низ пинҳон намондааст. Муҳаққиқи иронӣ Мансури Мунтазар дар муқаддимаи девони Бедил чопи Техрон ба ҳамин воқеъият ишора карда, навиштааст, ки Бедил “дар Маскав низ бештар аз Ирон шинохта шуда ва ҳатто ба андозаи кофӣ таҳриф ва бехтар гуфта бошем, масх шуда ва аз офати барчасбҳои моддӣ барканор намонда аст”.¹ Шафеии Кадканӣ низ аз чунин муаррифии Бедил ба шӯр омада, зимни нақди назари Иржиа Бечко дар ин маврид² дар поваракии тӯлоние чунин таҳрифкорино ба боди танқид ва масхара мегирад.³

Моддисозии Бедил гоҳе ҳадди мутлақ гирифта, баъзе муҳақиқони барчааста низ симои ин ориф ва андешаманди диниро чун мутафаккири зидди дин ва ё ва баёнғари “баъзе фикрҳои бидъатомез, ки бар хилофи дини ислом буданд”⁴ муаррифӣ менамуданд. Ин аст, ки яке аз назарияпардозони шинохтаи адабиёти Шӯравӣ Е.Бертелс, ки худ низ дар чунин муаррифии Бедил нақш дошт, ба ин дараҷа таҳрифкорӣ эътироз карда, чунин менависад: “Душманони халқ, миллатчиёни буржуазӣ Бедилро ба осмони муболиға бардошта, матрелисти том, дарвинист ва ҳатто қариб арбоби революция ба қалам медоданд ва дар ин ҳол тарафҳои манфии эҷодиёти ӯро пардапӯш мекарданд”.⁵

¹ Мансури Мунтазир, муқаддимаи Девони Бедил, Техрон, “Нашри байналмилалӣ”, бидуни сол.

² Манзур бахше аз китоби “Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон” аст, ки зикраш борҳо гузашт.

³ Шафеии Кадканӣ, ҳамон китоб, саҳ. 85

⁴ Б.Ғафуров, Тоҷикон, Душанбе, “Ирфон”, 1985, саҳ. 159

⁵ Садриддин Айни, ҳамон китоб, (дар муқаддимаи Е. Бертелс)

Шояд бузургтарин “бозёфт” ва қавитарин далели муаллифони Шӯравӣ дар мавриди материалист будани Бедил, байти зерини ӯ будааст, ки мегӯяд:

Ҳеч шайъе бе ҳаюло қабилӣ сурат нашуд,
Одамӣ ҳам пеш аз он к-одам шавад, бузина буд.

Ин байти Бедил дар замони шӯравӣ ҳамеша номи ӯро ҳамроҳӣ карда, такрор ба такрор шарҳу маънӣ ва истифодаҳои мақсаднок шудааст. Аммо назари Садриддин Айнӣ, бахше аз китоби зикршудаи худро ба шарҳи ҳамин байт бахшида аст, дар ин маврид нисбатан мӯътадил буда, ба эҳтимоли ӯ машаи ин фикр афсонаҳои бостонии Ҳинд мебошанд. Албатта ӯ низ таъкид менамояд, ки Бедил дар он афсона ҳақиқатро пай бурда, дар исботи назари худ аз он истифода кардааст.¹

Икдоми дигаре, ки муҳаққиқони Шӯравӣ дар моддӣ муаррифӣ намудани Бедил анҷом додаанд, хомӯш гузоштан ва нодида гирифтани андешаҳои “идеалисти”-и ӯст, ки ҳатто навиштаҳои бедилшиносии Айнӣ низ аз ин нукс орӣ намондааст ва ишораи дуктур Асадуллоҳи Ҳабиб ба ин воқеъият камилан саҳеҳ мебошад.²

Аммо номумкин будани “поксозӣ”-и Бедил аз андешаҳои идеалистӣ ва аз сӯи дигар, номумкин будани ҳазфи комили ӯ аз таърихи адабиёт водор маекард, ки дар ин маврид “роҳи ҳалле” ёфта шавад. Дар талаш барои ҳалли ин масъала, бедилшиносони Шӯравӣ асосан ба ду натиҷа расидаанд. Гурӯҳи

¹ Садриддин Айнӣ. Мирзо Абдулқодири Бедил, сах. 93-97

² Асадуллоҳ Ҳабиб. Бедилшиносӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ, дар китоби си мақола дар бораи Бедил, сах. 293-310

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

аввали онҳо ақоиди идеалистии Бедилро аз ӯ чудо накарда, масъулиятро ба дӯши замон андохта, чунин хулоса гирифтаанд, ки Бедил бо вучуди афкори “мутараққиаш” аз қайду банди биниши асри миёнагӣ раҳо шуда натавонистааст.¹ Бахши дигаре аз муалифон, ки Айнӣ низ аз ҷумлаи онҳост, талош намудаанд, ки зиндагии Бедилро замонбандӣ карда, барои ҳар марҳили он афкори ҳосе қоил шаванд ва ба ин тариқ исбот намоянд, ки андешаҳои идеалистии Бедил бештар ба даврони ҷавонӣ ва фикрҳои материалистияш ба даврони камолаш нисбат доранд. Бо чунин назарҳо, баъдан паҳлӯҳои фалсафӣ-ирфонии осрои Бедил низ гоҳо мавзӯи таҳқиқ қарор гирифтанд, ки навиштаҳое чун “Андешаҳои фалсафии Мирзо Абдулқодири Бедил” аз Иброҳим Мӯминов ва рисолаи илмии Холида Айнӣ дар робита ба маснавии “Ирфон”-и Бедил қобили зикр аст.

Масъалаи дигаре, ки дар боби назари бедилшиносони шӯравӣ ба шахсияту осори Бедил возеҳ ба назар мерасад, тавачҷуҳи аслии онҳо ба андешаҳои иҷтимоии ӯст, ки ин амр низ бесабаб нест. Дар афкори иҷтимоии Бедил, ки як мутафаккири адолатпарвар аст, нукоти пуршӯру инқилобие, чун барандохтани бунёди зулму ситам, риояти ҳуқуқи мазлумон, маҳкум намудани таасуби динӣ ва ғайра мақоми намоён дорад ва ин андешаҳои умумибашарӣ аввалан соддафаҳм буда, сониян ба арзишҳои ҷомеаи шӯравӣ низ муҳолифате надоштанд. Дар баробари ин, афкори фалсафӣ-ирфонии Бедил нисбатан печида буда, мушкили баёниаш дарки онро боз ҳам сахттар

210. Иржа Бечка, ҳамон китоб, сах.52

намудааст ва муҳимтар аз ин, тавре ки зикр шуд, тарғиб ва матраҳ намудани он номумкин буд.

Арзёбии бедилгароӣ дар бедилшиносии Шӯравӣ

Илова бар шахсияту осори Бедил, таъсири ӯ дар адабиёти форсӣ ва паҳлӯҳои гуногуни мактаби бедилгароии Мовароуннаҳр низ ҳамеша мавриди омӯзишу изҳори назарҳои адабиётшиносони Шӯравӣ будааст. Ин назарҳо маъмулан дар асарҳои алоҳида ё дар даруни бахсҳои умумии адабиётшиносӣ оварда шудаанд, ки аз навиштаҳои дастрас шуда, андешаҳои С. Айнӣ, И. Муминов, И. Низомов, А. Мирзоев, Е. Бертелес, Р. Ҳодизода, Холида Айнӣ ва дигарон қобили таваҷҷуҳанд.

Бедилгароӣ дар Мовароуннаҳри тоинқилобӣ дар адабиётшиносии Шӯравӣ на ҳамчун падидаи чудоғона, балки чун мактаби адабии мустақил шинохта шуда¹, бо номи “бедилизм” машҳур гашт. Ин истилоҳ, ба маънии ҷараёни куллии пайравии сабқиву ҳунари ва завқиву фикри аз ҷанбаҳои гуногуни осори Бедил ва ҳамчун номи як мактаби адабӣ дар таърихи адабиёти форсӣ, мавриди истифодаи васеъ гашта, ба тадриҷ таърифи муайяни худро низ ёфта буд. Носирҷон Маъсумӣ дар шарҳи маънии он чунин мегуяд: “Бедилизм дар адабиёти пешини тоҷик аз матнҳои ва матншиносӣ иборат набуд. Мафҳуми термини он ба мавҷудияти як ҷараёни эҷодӣ далолат мекунад, ки аз ибтидои асрии

¹ Садриддин Айнӣ, ҳамон китоб, саҳ. 108

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

18 сар шуда то ибтидои асри 20 инкишоф ва расмӣят ёфтааст. Аҳли ин ҷарёни адабии эҷодӣ аз қабилӣ шоирони тоҷики мухлисони Бедил буданд, ки эҷодиёти ӯро писандида, дар назди маҳорати ӯ сарфурӯд оварда, мафтуни санъати шоиронаи вай гаштаанд ва дар кори эҷодӣ пайравӣ ӯ шудаанд”.¹

Аммо ин ҷарён дар адбиётшиносии шӯравӣ аксаран маънии манфиро ба ҳамроҳ дошта, паҳлӯҳои гуногуни он мавриди танқидҳои шадид қарор гирифт. Ба назари муҳаққиқони ин давра, бедилизм, ки муддати тӯлоние бар адабиёти минтақа ҳоким буд, боиси пешрафту шукуфоии он шуда натавониста, бо ҳоким намудани тақлидкорӣ бар эҷодкорӣ, рушди адабиётро боздошт. Ин аст, ки Е.Бертелс таъсири бедилизмро бар адабиётҳои тоҷик ниҳоят бад² ва М.Турсунзода дар баромади худ дар Анҷумани нависандагони Тоҷикистон оқибатҳои онро ваҳим хондааст.³

Эроди аслие, ки дар ин давра ба бедилгароии тоинқилобӣ ворид шудааст, ин аст ки аксари шоирони ин мактаб саргарми тақлид шуда, асосан ҷанбаҳои шаклӣ ва зоҳирии шеъри ӯро пайравӣ намудаанд. Аз ин рӯ, осори онҳо қамаҳамият доништа шуда, назари ҳамагон ин будааст, ки ҳеҷ кадоме аз пайравон дар дараҷаи Бедил шеър насурудаанд. Тавре зикр шуд, Садрӣдин Айнӣ ин масъаларо

¹ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 104

² Садрӣдин Айнӣ, ҳамон китоб, сах.7

³ Иржа Бечка, ҳамон китоб, сах.7

чунин баён мекунад: “Аз шоирони ин сарзамин бисёр касон Бедилро тақлид карданд, лекин ҳатто забардасттаринашон ҳам санъати худро ба ин шоири нозукхаёл расонда натавонист. Бедил ин хусусияти услуби худро дуруст шинохта, байти зеринро гуфта буд:

Муддаӣ, даргузар аз даъвии тарзи Бедил,
Сеҳр мушқил, ки ба кайфияти эъҷоз расад.

Аз тақлидгарони Бедил баъзе шоирон санъати худро ба дараҷаи “сеҳр” расонда бошанд ҳам, бар болои онҳо осорҳои Бедил мартабаи эъҷозӣ-муъҷизагии худро нигоҳ дошта мондаанд.

Як камбудии калони пайравони Бедил дар ин буд, ки онҳо Бедилро дар шакли ва услуб тақлид кардаанд, аз мазмуни шеърӣ Бедил танҳо тасаввуфро сармашқи худ қарор додаанд, аммо мазмунҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии Бедилро нафаҳмидаанд ва ё ин ки фаҳмидан нахостаанд.”¹

Иржо Бечка низ дар баррасии ин масъала ҳамон сухани Садриддин Айниро бо ибораҳои дигаре овардааст.²

Бо таваҷҷуҳ ба чигунагии тақлид ва пайравӣ шоирон аз Бедил, муаллифони шӯравӣ онҳоро аз чанд ҷиҳат гурӯҳбандӣ кардаанд, ки истилоҳоте чун “бедилгароёни номуваффақ”, “бедилгароёни муваффақ”, “бедилгароёни иртиҷоӣ”, “бедилгароёни прогрессивӣ” ва ғайра, ки дар асарҳои илмиву адабӣ дида мешаванд, нишонгари ҳамин аст. “Бедилгароёни номуваффақ” онҳое будаанд, ки ба тақлиди хушк ва

¹ Садриддин Айнӣ, ҳамон китоб, саҳ.108

² Иржа Бечка, ҳамон китоб, саҳ. 54-55

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

ноогоҳонаи Бедил машғул шуда, дар осорашон андешаҳои пешқадам камтар буд. Ба қавли Маъсумӣ, “ин қабил соҳибсуханон дар қайд ва банди тақлид ва анъанҳои кӯхнашудаи адабӣ афтода, дар ҳаққи истеъдод ва маҳорати худ ҷабр мекарданд ва зарари онро дарк карда наметавонианд.”¹

Мафҳумҳои “бедилчиёни иртиҷоӣ” ва “бедилчиёни прогрессивӣ” бошад, бештар ба мақом ва мавзёгирии иҷтимоии пайравони Бедил дахл дорад. Муҳақиқони мазкур бар ин ақида буданд, ки бахше аз муқалидони Бедил аз ҷумлаи шоирони дарборӣ ё худ амалдорони ҳукумати тоинқилобӣ буда, бино ба манфиатҳои иҷтимоиашон фақат шакли ашъор ва фикрҳои динии Бедилро тарғиб мекарданд. Пайравони дигар, ки шахсони ғайридарбории ислохотталаб будаанд, дар осори Бедил андешаҳои пешқадаму инқилобиро ҷустуҷӯ ва тарғиб менамуданд. Аз ин рӯ, аввалиҳо иртиҷоӣ ва дуввумҳо прогрессивӣ номида шудаанд, ки моҳияти чунин тақсимот аз ҷумла дар китобҳои Иржо Бечка ва Иброҳим Мӯъминов муфассал омадааст.

Е.Бертелс дар муқадимаи “Мирзо Абдулқодири Бедил”-и С.Айнӣ дар мавриди бедилизми тоинқилобӣ баҳс карда, масъалаҳои асосиро, ки аз назари ӯ бояд дар бедилшиносии шӯравӣ ҳали худро меёфтанд, ба миён мегузорад. Бино бар мақому эътибори ин муҳаққиқ дар бедилшиносии шӯравӣ ва ҳамчунин бино бар сароҳати ин масъалагузорӣ, бо овардани ин гуфтаҳо метавон бо дидгоҳҳои ҳоким бар

¹ Носирҷон Маъсумӣ, ҳамон китоб, сах. 107

бедилшиносии шӯравӣ ба хубӣ огоҳ шуда, ин баҳсро ба поён бурд.

Е.Бертелс дар ин маврид чунин изҳори назар кардааст: “Садриддин Айнӣ дар таҳқиқоти ҳаматарафаи худ ба як қатор саволҳо доир ба омӯзиши эҷодиёти Бедил ҷавоб додааст, вале як қатор саволҳои дигар ҳануз мунтазири ҷавобанд ва умедворем, ки маҳз пайдоиши ин китоб ёрӣ мерасонад, ки ба ин суолҳо ҳам ҷавоб гардонида шавад. Пеш аз ҳама, дар бобати омӯхтани забони Бедил, қор бурдани таркиби луғавии он ва муносибати нисбат ба забони адабии умумии тоҷик доштаи онро муайян кардан лозим аст, дониш даркор аст, ки луғату ибораҳои арабӣ ва ҳиндӣ дар забони шоир чи мақеъ ва чи хусусият доранд?...

Вақте ки ба суоли аз ҷӣ иборат будани хусусияти услуби Бедил ҷавоби сахт дода шуд, масалаи муҳими бо қадом сабабҳо ба амал омадани ин гуна услубро ҳал кардан ва таърихи пайдоиши онро муайян намудан мумкин аст. Ниҳоят, боз ба як саволи дигар ҳам, ки ман чанд сол боз медиҳам, ҷавоб ҳосил кардан лозим буд. Ин савол он аст, ки барои чи мактаби кӯҳнаи мусалмонӣ маҳз ба Бедил ин қадар саҳт часпида буд? Вобаста ба ин, боз саволи дигаре ҳаст, ки ба он фақат солхӯрдатарин хонандагони ин китоб ҷавоб дода метавонанд. Он саволи охири ин аст, ки дар мадраса ва мактаби кӯҳна Бедилро ҷӣ тавр меомӯхтанд, чи чизҳои вайро меомӯхтанд ва агар чизҳои хондашударо дар ҳақиқат шарҳ диҳанд, чи навъ шарҳ меоданд!

Ба назари ман мерасад, ки ба яке аз ин саволҳои бисёр чунин ҷавоб гардонданд мумкин аст:

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

саркардаҳои мактаби мусалмонӣ хуб медонистаанд, ки дар асарҳои Бедил бисёр фикрҳои ҳастанд, ки мумкин буд боиси як навъ “озодфикрӣ” ё “шаккоқӣ”-и ҳононда шаванд. Бинобар ин, онҳо ба гардани ҳар як шогирд хондани асарҳои бағоят душвори ин муалифро зур ба зӯраки бор мекарданд ва ин корро чунон мекарданд, ки нафаҳмида, кӯр-кӯрона хондани Бедил ба дили он шогирд мезад ва дар он дигар ҳеч майли ба сари худ омӯхтани эҷодиёти ин шоир наменд. Маҳз барои ҳамин ҳам бояд бошад, ки асарҳои Бедилро бо хатҳои шикаста ва бе нуқтаи хонданаш ниҳоят мушкил аз нусха ба нусха мекӯчанданд ва ҳамон тавр ҳам чоп мекардаанд. Ин гуна тадбир дар ҳақиқат боиси он мешуд, ки тамомкунандаи мактаб аз ин китоби пуразоб ҳамчун аз оташ метарсид. Оё чунин эзоҳ додани масъала дуруст аст ё не, инро фақат касе гуфта метавонад, ки худаш азоб ва кулфат ин гуна бедилхониро бе восита аз сар гузаронида бошад ва мумкин аст, ки ба ин савол беҳтар аз ҳама хубтарин донандаи эҷодиёти Бедил, худи Садриддин Айни ҷавоб диҳад”¹

Дар поён бояд гуфт, ки шояд ҳамаи умр бо Бедил мондан ва ҳаргиз ўро раҳо накардани Айни, беҳтарин ҷавоби ў ба саволи гузоштаи Е.Бертелс бошад.

¹ Садриддин Айни, ҳамон китоб, муқаддимаи Е. Бертелс

Садриддин Айнӣ ва Бедил

Садриддин Айнӣ, ки намоёнтарин шахсияти фарҳангии тоҷикон дар асри 20 ба ҳисоб меояд, низ ба шахсияту осори Бедил таваҷҷуҳ ва пайвастагии ҳосе доштааст. Ин адиб ва муҳаққиқи пурмаҳсул, ки адабиёти навини тоҷику узбек бар пояи асарҳои ӯ бунёд ёфтааст, чун яке аз беҳтарин донандагони осри Бедил шинохта шуда, бахше аз навиштаҳои худро ба ин мавзӯ бахшидааст.

Айнӣ, ки зодаву парвардаи Бухорост, аз хурдсолӣ дар муҳите қарор гирифтааст, ки ҷойгоҳи шеърӯ сухан дар он бузург аст. Аз мутолиаи осори тарҷумаҳои ӯ маълум мешавад, ки ӯ ҳануз аз баччагӣ бо Бедил ба хубӣ ошно буда, ашъори ӯро гоҳе аз забони падару бародарон, гоҳе аз забони устодону ҳамсабақонаш дар мактабу мадраса ва гоҳе аз деҳқонону қосибони оддӣ шунидаву аз бар кардааст. Ҳамчунин, тибқи низоми дарсии он давра, дар тамоми сатҳҳои таълимӣ осори Бедилро сабақ гирифта, дар ин маврид маълумоти расмӣ ҳам ба даст овардааст. Ӯ дар мухтасари тарҷумаи ҳоли худаш низ ба дарс гирифтани аз осори баъзе шуарои бузург ишора намуда, чунин навиштааст: “Ман дар пеши бибихалифа Ҳофиз, чанд чузӯ Бедил ва чанд чузӯ аз газалиёти Соиб... хонда дар даҳ сол мактабро тамом карда баромадам”.¹

¹ Ҷамолитдини Саид. Айнӣ ва Соиб, маҷалаи “Садои Шарқ”, соли 1991, шумораи 4

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Пайвастагии муҳитӣ бо шеъри Бедил ва омӯзиши дарозмуддати он боис шудааст, ки Айнӣ низ аз ҷумлаи пайравон ва дӯстори Бедил гашта, баъдан ба мутолиаи зиндагӣ ва осори вай рӯ оварад ва дар тамоми умри худ Бедилро канор нагузорад. Агар тамоми осори мавҷудаи Айнӣ дар назар гирифта шавад, чунин бармеояд, ки ӯ дар робита бо мавзӯи Бедил асосан дар ду ҷанба фаъолият доштааст:

а) пайравии ҳунари аз шеъри Бедил

б) таҳқиқи илмӣ дар мавриди зиндагӣ ва осори Бедил

Бедилгарои Айнӣ

Унси ҳамешагӣ бо шеъри Бедил ва арзишу меъёрҳои бедилонаи муҳити адабии Бухоро рӯи эҷодиёти Айнӣ низ таъсири хоса гузошта, боис шуд, ки авалин шеърҳои ӯ низ дар сабк ва пайравии Бедил суруда шаванд. Ашъори мавҷудаи вай гувоҳӣ медиҳад, ки Айнӣ Бедилро бо шавқи хосае пайравӣ намуда, ғазалҳои ӯро танзим кардаву ба баъзе аз онҳо мухаммас бастааст. Вале сабабҳои маълум, аз ҷумла пас аз инқилоб аз ривочу расмият афтодани бедилгароӣ ва низ аз “ҷорҷуби назм” берун омада, асосан ба насрнависӣ гузаштани Айнӣ боис шуданд, ки пайравии шеърии ӯ аз Бедил зиёд давом накунад. Вале шояд сабаби ҷиддитар ин будааст, ки тавре ки пештар ишора шуд, ба назари ӯ каси дигаре мисли Бедил шеър гуфта наметавонист ва кӯшиши ба сатҳи ӯ расидан бенатиҷа хоҳад буд. Вай дар як ғазали бедилонааш ба ҳамин воқеъият эътироф намуда, мегӯяд:

Нотика икрор кунад бар қусур,
Пайравии Бедил агар сар кунам.¹

Аз сабаби чандон тӯл наёфтани бедилгароии
Айнӣ ва умуман андак будани сахми шеър дар
эҷодиёти ӯ, дар ин масъал бо овардани намунае аз
ғазалҳои бедилнаи ӯ иктифо мешавад:

Ғазали Бедил:

Бода надорам, ки ба соғар кунам,
Гиря кунам, то мижае тар кунам.
Ку таби шавқе, ки дами вопасин,
Оинаро обилабистар кунам.
Сафшикани нози тавоноиям,
Теғ гар аз паҳлӯи лоғар кунам.
То ниғаҳе, дар тапишороми шамъ,
Нохуни по то мижа шаҳпар кунам.
Тӯҳмати осудагиям доғ кард,
Рафъи хичолат ба чӣ чавҳар кунам.
Кош дар ин арса ба ранги шарор,
Аз нафаси сӯхта сар бар кунам.
Дар ҳама қорам агар ин аст чаҳд,
Хок ба сар аз ҳама беҳтар кунам.
Нест касе додраси ҳеч кас,
Раъд наям, гӯши киро кар кунам.
Тар шавад аз шарм лаби ташнаам,
Хушкӣ агар тӯҳмати соғар кунам.
Иззатам ин бас, ки чу мавҷи гуҳар,
Пой ба доман кашаму сар кунам.
Ҳасрати дидор наояд ба шарҳ,
То ба қучо оина дафтар кунам.
Бедил аз он чилва нишон медиҳад,

¹ Садриддин Айнӣ. Ашъори мунтахаб, Душанбе, Нашдавтоҷ, 1966, сах. 86

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Кулзуме аз қатра чӣ бовар кунам.¹

Ғазали танзимии Айнӣ:

Шаб, ки ба ёди ту фиғои сар кунам,
Сомиаи аҳли ҷаҳон кар кунам.
Нола кунам, гиря кунам зор-зор,
Хотири ҳамсоя мукаддар кунам.
Соғари умед ба хоро занам,
“Бода надорам, ки ба соғар кунам”
Чанд ба зону зи алам сар ниҳам,
Чанд таманнои ту бар сар кунам?
Чанд нишинам ба раҳат мутазир,
Чанд ниғаҳ фарши тахи дар кунам?
Кай расад он рӯз ки аз рӯи ту,
Дидаи муштоқ мунаввар кунам.
Рӯй бар он пои нигорин ниҳам,
Даст бар он кокули анбар кунам.
Дар сифати орази гулгуни ту,
Номаи ашъор муаттар кунам.
Нотика иқрор кунад бар қусур,
Пайравии Бедил агар сар кунам..²

Бедилшиносии Айнӣ

Кору талошҳои Айнӣ дар бедилшиносӣ хеле васеъ аст. Ӯ аз ҷавонӣ ба таҳқиқи Бедил рӯ оварда, хануз дар солҳои талабаи мадрасаҳои Бухоро буданаш аз донандагони хуби Бедил ҳисоб

¹Девони Бедил, сах. 834

² Садриддин Айнӣ, ҳамон ҷо

мешудааст. Яке аз нахустин мақолаҳои ӯ бо номи “Дар ҳаққи Бедил” ҳануз соли 1912 дар шумораи дуввуми маҷаллаи “Шӯро” ба чоп расида буд, ки мухтасари тарҷумаи ҳол ва тавсифи осори Бедилро дар бар дошт. Аз муқаддимаи ин мақола чунин бармеояд, ки яке аз қорамандони маҷалла бо номи Олимҷон Идрисӣ, ки аз шарқдарсони собиқи Айнӣ низ будааст, бо ирсоли номае аз Истамбул, роҷеъ ба Бедил чанд савол медиҳад ва мақолаи мазкур ҷавоби Айнӣ ба ин саволҳост.

Олимҷон Идрисӣ дар муқаддимаи мақола чунин нигоштааст: “Ман дар бораи тарҷимаи ҳоли Мирзо Бедил хато кардам. Имрӯз ин хатои худро эътироф намуда, тасҳеҳ мекунам. Азбаски ба чунин тасҳеҳ муваффақ гардидам ба муовинати шарикдарси бухороиям, адиби муҳтарам Садриддин Айнӣ муяссар шудааст, аз ин фурсат истифода карда ба шарики муҳтарамам авлан, ташаққур арз мекунам... он чӣ ки ҳоло дар поён менависам, айнан тарҷумаи ҳамин мактуби форсиюллиясон мебошад”.¹

Айнӣ дар навиштани ин мақола аз сарчашмаҳои чун тазкираҳои “Ҳазонаи омира”-и Мир Озоди Балғиромӣ ва “Ҷомеъ-ун-нафоис”-и Сирочиддинхон истифода намудааст ва чопи он дар маҷаллаи “Шӯро” баёнғари ин аст, бедилдонии Айнӣ ҳануз дар ҳамон вақтҳо берун аз Бухоро шинохта шуда будааст. Гарчанд матни туркӣ ва форсии ин мақола бо кӯшиши М.Шукуров ва Ҷ.Бақозода дар мақолае бо номи “Аввалин фикру мулоҳизаҳои устод Айнӣ дар бораи Бедил” дастраси умум гаштааст,

¹ Ҷашнномаи Айнӣ, сах. 155

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

дуктур Асадуллоҳи Ҳабиб шояд ба сабаби дастрасӣ надоштан ба он, дар мақолаи зикршудаи хеш бо ишора ба мақолаи Айнӣ, изҳори таассуф мекунад, ки ин хидмати ӯ дар тарихи адабиёти тоҷик то кунун аз назарҳо пинҳон мондааст.¹

Дар тазкираи машҳури худ “Намунаи адабиёти тоҷик”, ки дар тарихи адабиёти форсии Мовароуннаҳр нақши ҳаётӣ доштааст, Айнӣ бино ба баъзе мулоҳизоти маълум Бедилро ба таври чудоғогна муаррифӣ намекунад. Аммо зимни муаррифии шоирони асри 19 ва оғози асри 20 пайравии аксари онҳо аз Бедилро зикр карда, таҳлили худро дар мавриди муваффақ ё номуваффақ будани ҳар шоир ва кадом паҳлӯи андеша ё хунари Бедилро пайравӣ кардани онҳо ироа мекунад. Бо тавачҷуҳ ба эътибори болои илмиву адабии Айнӣ, аксари муаллифоне, ки баъдан дар барои Бедилу бедилгарой коре анҷом додаанд, аз дидгоҳҳои вай чун яке аз сарчашмаҳои асосӣ дар ин маврид истифода намудаанд.

Дар солҳои 1946-1947 Айнӣ силсилаи мақолаҳоеро зери номи “Мирзо Абдулқодири Бедил ва эҷодиёти ӯ” ба нашр расонид,² ки баъдан бар асоси ҳамин мақолот китоби муҳими вай “Мирзо Абдулқодири Бедил” таълиф гардид. Ин китоб, ки дар охирин солҳои зиндагии Айнӣ навишта шудааст, аз ду қисм иборат буда, қисмати аввал ҳудуди 100 саҳифа матни таҳқиқӣ ва қисмати дуввум беш аз 200

¹ Асадуллоҳ Ҳабиб, ҳамон ҷо, саҳ. 308

² Маҷалаи «Шарқи Сурх», соли 1946, шумораи 7 ва соли 1947 шумораҳои 1, 2, 3

саҳифа осори баргузидаи Бедилро шомил мешавад. Дар баҳши таҳқиқии ин китоб Айнӣ ибтидо замони зиндагии Бедилро баррасӣ карда, сипас дар мавзӯҳои чун тарҷумаи ҳол, осору андеша, забону услуби шеърӣ, таъсир бар пасомадон ва таҳрифи нусхаҳои куллиёти Бедил изҳори назар мекунад. Дар қисмати намунаҳои осори Бедил, Айнӣ дар 6 бахш аз осори манзум, аз ҷумла аз маснавии “Ирфон”, ғазалиёт, мухаммасот, рубоӣёт, қасоид, қитъаҳо ва дар баҳши ҳафтум аз осори мансури ӯ намунаҳо интиҳоб кардааст.

Аз мушоҳидаи ҳар ду баҳши китоб ба назар мерасад, ки Айнӣ чун тамоми муҳаққиқони дигари ин даврон водор ба муаррифии Бедиле будааст, ки дар зиндагӣ ва ҷаҳонбинии ӯ унсурҳои ғайри моддӣ мақоми ночиз ва андешаҳои материалистӣ мавқеи намоён дошта бошад.¹ Ӯ саъй менамояд, ки хатти сайру тақомули фикрии Бедилро аз ҳаёлангезӣ ба сӯи воқеъбинӣ нишон дода, андешаҳои идеалистии вайро ба даврони ҷавониаш мансуб донад. Ба назари ӯ, Бедил “дар бачагӣ диндор, дар ҷӯши ҷавонӣ маҷзуб ва дарвеш, дар охири ҷавониаш мутасаввуф ва дар охир файласуфи ба зиндагӣ наздик гардид ва ин ҳолати ӯ то охири умраш давом намуд.” Бар ҳамин асос Айнӣ эҳтимол медиҳад, ки ғазалеро, ки дар он мисраи “Одамӣ ҳам пеш аз он к-одам шавад, бузина буд” омадааст, Бедил дар охири ҷавониаш умраш навиштааст.²

¹ Асадуллоҳ Ҳабиб, ҳамон ҷо сах. 32

² Садриддин Айнӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах. 98

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Дар воқеъ низ сарнавишти Бедил чунин буд, ки хамзистӣ бо маҷзубони ҳинд дар солҳои ҷавониаш ба ӯ таъсири амиқ гузошта, вайро муддатҳо ба олами хаёл кашид ва дар бузургсолии Бедил осори он чунунӯ хаёлпарварӣ ҷои худро ба тафаккур медиҳад. Вале Айнӣ низ ба ҳубӣ медонист, ки ин тафаккур ҳаргиз материалистӣ набуда, Бедил дар солҳои болоии умраш дар имону ирфон басте амиқтар рафта буд. Аммо таъкиди муқаррари вай бар чунин фарҷоми сайри андешаи Бедил, дар воқеъ талоше барои аз сензураи замон гузаронидани танҳо асари илмӣ дар бораи адиби дӯстдошта ва дар ихтиёри мардум гузоштани аққалан бахше аз осор ва афкори ӯ буд. Бо ин мақсад Айнӣ дар интиҳоби намунаҳои эҷодиёти Бедил низ диққат намуда, порчаҳои назмиву насриро, ки бо ақли маъмулӣ қобили фаҳм бошанд, пешкаш кардааст, ки аксаран дорои мазмунҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ бошанд. Ин аст, ки Е.Бертелс дар муқаддимаи ин китоб бо қаноатмандӣ менависад, ки Айнӣ “ҳамаи он чизҳои беҳтаринро, ки аз куллиёти азими шоир пайдо кардан мумкин буд” интиҳоб намудааст ва хонандагонро лозил нест, ки ҷиҳати ба даст овардани чизе беҳтар аз ин ба осори Бедил муроҷиат намоянд¹.

Вале бо вучуди ин, мақомоти фарҳангии Шуравӣ иҷозат надоданд, ки ин китоб ба осонӣ ҷоп гардад ва онро бо ҳар баҳона борҳо таҳрир карда, муаллифро зерӣ фишори шадиди рӯҳӣ гирифтанд. Ба таваҷҷуҳ ба хидматҳо ва нуфузи Айнӣ дар он замон, пеш омадани чунин фишорҳо бар сари ӯро бовар

¹ Ҳамон ҷо, муқаддима

кардан мушқил буд, вале Камол Айнӣ дар мақолае таҳти унвони “Чӣ сон нагирияму оташ ба хушқу тар назанам” дар “Садои Шарқ”, бо шарҳи ин масъала, матни тақризномаи мақомоти Шуравӣ ва пасухи Айнӣ ба онро ироа намудааст, ки гӯёи вучуд доштани фишори шадид ва хор доштани ин муаллифи муътабар аст¹.

Ба ҳар ҳол, китоби “Мирзо Абдулқодир Бедил”-и Айнӣ яке аз муҳимтарин қадамҳои бедилшиносии Шуравӣ буда, ханӯз ҳам дар ин боб эътибори боло дорад. Дар ин китоб метавон мушоҳида кард, ки Айнӣ Бедилро то чӣ ҳадде мушикофона мутолиа намудааст ва бе сабаб нест, ки Саид Нафисӣ ин асарро “Кашф-ул-Бедил” хондааст.² Пас аз наشري ин китоб роиҷ шудани таҳқиқот дар мавриди Бедил низ аз фоидаҳои ин асари Айнӣ мебошад.

Навишта шудани силсилаи мақолаҳо ва китоби “Мирзо Абдулқодир Бедил” ва низ гаштаву баргашта ба лаҳзаву ҳодисаҳои марбут ба эҷодиёт ва ҷойгоҳи Бедил ишора намудани Айнӣ дар “Ёддоштҳо”, ки ҳамагӣ маҳсули охирин солҳои эҷодии ӯст, гувоҳи он аст, ки дар қисмати поёнии умраш Айнӣ бори дигар муҳаббат ва садоқати худро ба Бедил ошкор карда, бо бозсозии чехраи мусбати вай ва кушодани роҳи бедилпажӯҳӣ, ба наҳве қарзи вичдонии худро дар пешгоҳи шахсияте, ки пояҳои маънавиёташ аз ибтидо бо сухани ӯ омезиш ёфта буд, ба ҷой овард.

¹ Маҷалаи “Садои Шарқ”, соли 1992, шумораи 4

² Ҳамон ҷо

Бедил дар шеър ва чомеаи муосири тоҷик

Бо вучуди баъдан роиҷ шудани анҷоми таҳқиқот дар мавриди шахсият ва осори Бедил, дар тамоми давраи Шӯравӣ дар Тоҷикистон дар масъалаи чопи осори ӯ кори ҷиддие анҷом нашудааст ва фақат намунаҳои бисёр мухтасаре аз ғазалиёт, рубоӣёт ё байтҳои мунтахаби ӯ ба забони аслии ӯ дар тарҷумаи русӣ гоҳо ҷудогона ва гоҳо дар маҷмӯъҳои ҷамъӣ ба нашр расидааст. Ба сабаби ҷоп нашудани куллиёти осор ё девони ғазалиёти Бедил, ба ҷуз муҳаққиқоне, ки ба захираи дастхатҳои китобхонаҳо роҳ доштанд, умуми мардум аз ошноӣ ва мутолиаи осори ӯ маҳрум монда буданд. Танҳо баъд аз боз шудани муҳити маънавӣ дар солҳои охири шӯравӣ, дар Тоҷикистон чопи куллиёти Бедил дар назар гирифта шуд, ки он ҳам хеле шитобкорона ва ҳатто бидуни муқаддима ва тасҳеҳоти лозим анҷом шуд ва ҷилдҳои ҷопшуда гувоҳи ин аст.¹

Дар қанори сабабҳои дигар, ки зикрашон гузашт, ҳамин дастрас набудани осори Бедил низ шояд яке аз сабабҳои камтар рӯ овардани шоирони шӯравии тоҷик ба тарзи ӯ бошад. Бо вучуди ин, дар қанори бедилшиносии муҳаққиқон, адибони тоҷик низ дар мавридҳои муносиб аз изҳори ихлосу муҳаббати худ ба Бедил худдорӣ накардаанд. Устод Мирзо Турсунзода, ки назари манфии ӯ дар бораи бедилгароии тақлидӣ зикр гашт, дар шеърҳои “Тра Чандрӣ”, ки дар манзумаи “Қиссаи Ҳиндустон” омадааст, бонуи ҳиндӣ Тра Чандриро ба Комдеи

¹ Абдулқодири Белил, Осор, ҷопи Душанбе, ҷилдҳои 1,2,3

Бедил муқоиса намуда, дар зимн аз шеър ва ҷойгоҳи худи Бедил чунин ёдовар мешавад:

Ба обу ранги нав Бедил чу омад дар
чаҳони назм,

Аз ӯ ҳусни дигар омӯхт боғу бустони
назм.

Сухан меронд сарбаста, ниҳон медошт
маъниро,

Ба мисли донаи гавҳар, ки пинҳон аст дар
дарё.

Дили тоҷику ҳинду чун ду шамъи
анҷуман афрӯхт,

Ба доғи ин ду шамъи анҷуманафрӯз
Бедил сӯхт¹...

Гарчи дар ин шеър низ Турсунзода бар
“муфтиву мулло” набудани Бедил таъкид дорад, лек
бо вучуди интиқодҳои шадиди муҳаққиқони замонаш
печидагии сухани Бедил, ба ин масъала шоирона
нигариста, ниҳон доштани маъниро чун ниҳон
доштани донаи гавҳар дар дарё тавсиф мекунад.

Аммо дар солҳои охир бахше аз шоирони тоҷик
дубора ба Бедил рӯ овардаанд ва талош доранд, ки
ӯро бозшиносӣ кунанд. Ба таври мисол, шоираи
шинохтаи тоҷик Гулрухсор борҳо ба эҷодиёти Бедил
руҷӯъ карда, аз он баҳраҳо бурдааст ва ба гуфтаи
худаш, акнун шеъри ӯ аз шеъри Бедил таъсири зиёд
гирифтааст.²

Дар мавриди тавачҷуҳи Гулрухсор ба Бедил
бояд гуфт, ки ӯ дар чанд мусоҳибаи дохиливу

¹ Мирзо Турсунзода. Асри ман, Душанбе, “Ирфон”, 1974, сах. 77

² Маҷалаи “Кайҳони ҳавоӣ”, обонмоҳи 1372, шумораи 8

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

хориҷии худ дар бораи Бедил ба таври муфассал изҳори назар намуда, яке аз тарғибгарони Бедил дар хориҷ будааст. Ӯ дар гуфтугӯ бо маҷалаи “Кайҳони фарҳангӣ” Бедилро шоири оянда ва Ҳофизро шоири имрӯзу фардо хонда, илова мекунад, ки “садои оянда садои Бедил аст, ба гунае, ки дар дунё ҳама бемори Бедил мешаванд”. Вале ба назари ӯ низ бино бар тафовутҳои зиёд дар муҳит ва шароити зиндагиашон, Ҳофизу Бедил набояд бо ҳам қиёс шаванд.¹

Аз намунаҳои ашъори бедилонаи гулрухсор метавон сатрҳои зеринро ироа намуд:

Пой дар гил, хор дар дил мондаам,
Аз фиреби умр ғофил мондаам...²

¹ Ҳамон ҷо

² Гулчини ашъори Гулрухсор Сафиева, Техрон, 1373, сах. 194-195

Бахши сеюм: Бедил ва Афғонистон

Баъд аз он ки чигунагии ҷойгоҳи Бедил дар Ирону Мовароуннаҳр камобеш баён шуд, агар ба мақому манзалати ӯ дар Афғонистон низ ишорае гардад, тасаввури тақрибан комиле дар мавриди “қаламрави Бедил” ба даст хоҳад омад. Албатта, боз намудани ҷойгоҳи Бедил дар ин кишвар ба мутолиоти муфассале ниёз дорад, лек дар ин ҷо дар ҷорҷӯби имконот ба тави мухтасар ба ин масъала пардохта мешавад.

Сарзамини Афғонистони имрӯза ба унвони қисмати ҷудоинопазир, балки хеле муҳими ҳавзае забону адаби форсӣ, тамоми марҳилаҳо ва ҷараёнҳои фарҳангии ин ҳавзаро низ ба наҳве пушти саргузоштааст. Чун соҳили дигари Омӯ, дар миёнаҳои асри 18 сабки ҳиндӣ бар муҳити адбии Афғонистон низ ҳоким буд ва таъан, вуруди шеъри Бедил ба унвони болотарин ҳадди ин сабк мавриди истиқбли умум қарор гирифт. Шавоҳид нишон медиҳад, ки таъсири шеъри Бедил дар хориҷ аз Ҳиндустон, пеш аз ҳама дар муҳити адабии Афғонистон дида шуд ва мактаби бедилгароии Афғонистон пештар аз бедилгароии Мовароуннаҳр оғоз шуда, бештар аз он давом ёфтааст.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

Гарчӣ дар бораи чигунагии бедилгароиву бедилшиносӣ дар Афғонистон асари ҷудогонае ба даст наёмада аст, лек сарчашмаҳои зиёде ба ин мавзӯ ишора намудаанд ва таҳқиқоти худи муаллифони афғонистонӣ дар ин маврид қобили таваҷҷуҳ аст. Дуктур Асадуллоҳ Ҳабиб дар бахше аз китоби “Бедил - шоири замонаҳо”¹ ба ин мавзӯ рӯ оварда, ба таври феҳриствор тарихи вуруди шеъри Бедил ба Афғонистон ва шахсиятҳоеро, ки аз мактаби Бедил таъсир гирифтаанд, ёдовар шудааст, ки бино бар фарогир будани маълумоташ, бахше аз он пешкаш мешавад.

Дуктур Асадуллоҳ Ҳабиб меорад: “...Иродатмандон ва муҳолифони Бедил, танҳо ба як нуқта мувофиқ ва танҳо ба як ҳақиқат бовар доранд, ки дар кишвари мо номи Бедил танин ва нуфузи ҳосе дорад, ки камтар шоире ба он баробар аст ва тарихи адабиёти дари Афғонистон бар ҳақонияти ин матлаб гувоҳ аст. Дар нимаҳои қарин 18 мелодӣ... *маъзурам.*”²

Асадуллоҳ Ҳабиб ба дурустӣ зикр менамояд, ки “сари ин ришта то рӯзгори мо мерасад” ва ин яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ҷойгоҳи Бедил дар Афғонистон аст. Агар дар мавриди бедилгароии Мовороуннахр ба унвони як падидаи гузошта ва дар мавриди бедилгароиву бедилшиносии Ирон чун як падидаи навпо сӯҳбат шавад, ин ҷарёни дар

¹ Асадуллоҳ Ҳабиб. “Бедил -шоири замонаҳо”, Кобул, нашри “Пуҳантун”, 1363 х.ш.

² Ҳамон ҷо, сах. 26-30 (Ҳангоми интиқолҳо шаш саҳифа аз ин бахши рисола аз байн рафт, ки феълан имкони барқарории он муҳайё нест)

Афғонистон аз ибтидо то ба имрӯз пайваста идома доштааст. Бо гузашти замон дар канори бедилгароиву бедилхонӣ бедилшиносии қавие низ дар ин кишвар ташаккул ёфтааст.

Баъзе навиштаҳои бедилшиносони Афғонистон

Аз он рӯ, ки ба иллати комилан фарогир ва амиқ будани эътибор ва нуфузи Бедил дар Афғонистон уламои адабии ин кишвар ҳеҷ шаку тардиде дар бузургворӣ ва берақибии ӯ надоранд, аз мавзӯи мақоми ӯ гузашта, ба таври мушаххас паҳлӯҳои гуногуни зиндагӣ ва осори ӯро мавриди пажӯҳиҳои ҷудоғонаи худ қарор додаанд. Мутолиа дар рӯзгору осори Бедил дар Афғонистон таи даҳсолаҳо ҷарён доштааст ва Афғонистон кишварест, ки дар он бештарин таълифот дар мавзӯи мазкур ба таъ расидаанд.

Агар дар мавриди корҳои анҷомишуда аз сӯи муҳаққиқин ва ноширони ин кишвар сухан гӯем, яке аз беҳтарин корҳои, ки онҳо анҷом додаанд, нашри Куллиёти комили осори Бедил аст.¹ Куллиёти мавриди назар, ки солҳои 1342-1344 ҳ.ш. бо ибтикори вазорати маорифи Афғонистон дар Кобул ба таъ расидааст, аз ҷаҳор чилд иборат буда, чилди аввали он ғазалиёт, чилди дуввум таркиббанд, тарҷеъбанд, қасоид, қитъаот ва рубоӣёт, чилди саввум маснавиёт ва чилди ҷаҳорум “Ҷаҳор унсур”, руқъот ва нуқоти Бедилро шомил аст. Ҷангоми таҳияи ин куллиёт, ки

¹ Куллиёти Бедил, чилдҳои 1-4, Кобул, маибааи “Пӯҳнӣ”, солҳои 1341-1344 ҳ.ш.

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

бо тасхех, муқаддима ва хотимаи Халиллулоҳ Халилӣ ва ҳамкориҳои Холмуҳаммади Хаства ба нашр расидааст, нусхаҳои зиёде аз куллиятиҳои чопӣ ва дастнависӣ Бедил мавриди мутолиаи муқобила қарор гирифтаанд. Чопи мазкур, ки аз сӯи бедилдонони ҳақиқӣ таҳия шудааст, ҳоса то замони ба чоп расидани куллияти Бедил дар Техрон, танҳо матни фарогир ва қобили эътимоди муҳаққиқон дар ҳамаи кишварҳо буд. Гарчӣ ҳуруфчиниву саҳифабандии пастсифат истифодаи онро мушқил кардааст ва дар ин бобат куллияти зикршудаи чопи олисифати Техрон бисёр болотар меистад, лек бо таваҷҷуҳ ба ин, ки нусхаи Техрон шомили осори мансури Бедил нест, аҳамияти қорбурдии чопи Қобул ҳамоно боқӣ мемонад. Дар зимн, чилди аввали ин куллияти, яъне қазалияти Бедил, баъдан ду бор дар Техрон низ аз роҳи нусхабардорӣ ба чоп расидааст, ки дар бахшҳои қаблӣ ба он ишорат шуд.

Қори дигаре, ки сӯи Халиллулоҳ Халилӣ ироа шудааст, китоби таҳқиқии ӯ бо номи “Файзи қудс” аст, ки “рисолаи муфассале дар шарҳи аҳвол ва абсор ва пояи нависандагӣ ва мувлад ва мадфани Мирзо ва ақидаи мардуми ин ҷо дар он боб ва дар хусуси осори манзум ва мансури Бедил” аст.¹

Дар миёни таҳқиқоти бедилшиносони Афғонистон, “Нақди Бедил”-и Салоҳиддини Салҷуқӣ аз ҷумлаи муҳимтарин осори таълифшуда дар муарифӣ ва шинохти Бедил ба ҳисоб меояд.² Ин асари

¹ Халилуллоҳ Халилӣ, Файзи Қудс, Қобул, (бе нишондоди сол)

² Салоҳиддин Салҷуқӣ. Нақди Бедил, матбааи “Пӯҳнӣ”, Қобул, 1343 х.ш.

пурҳачм, ки соли 1343 ҳ. ш. ба таъб расидааст, дар қисматҳои ҷудагонаи худ мафҳуму истилоҳоти калидии Бедилро асосан тибқи дастабандии навҳои шеърӣ шарҳу тафсир мекунад. “Нақди Бедил” бо шарҳи фалсафиву ирфонии ин мафҳумҳо барои дарки осори Бедил нақши муҳимме дорад ва дар айни замон, гӯёи табаххур ва огоҳии муаллиф бар мавзӯҳои мавриди баҳс аст. Ин асар берун аз Афғонистон низ шинохта шудааст ва Шафеии Кадканӣ дар Ирон мақолаеро ба нақди он ихтисос додааст. Ӯ китоби мазкурро “даричаи хубе барои шинохти фикрии Бедил” номида, аз муаллифӣ ӯ таҳсин менамояд, вале дар робита бо унвони ин китоб менависад, ки “кош унвони “Таҳлили Бедил” ё “Ошноӣ бо Бедил” ё “Ҷаҳонбинии Бедил” ба ин китоб дода мешуд, на “Нақди Бедил”, чаро ки нақд чизе дигар аст, ҷуз он ҷӣ дар ин китоб омадааст.”¹

Асари дигаре, ки дар бедилшиносии Афғонистон ҷои намоён дорад, китоби дучилдии Ғуломхусайин Мучаддадӣ бо номи “Бедилшиносӣ” мебошад, ки соли 1350 ҳ.ш. ба таъб расидааст. Ин китоб шомил 16 фасл буда, дар ҳафт фасли аввали он зиндагинома ва баъзе паҳлӯҳои шахсият ва ҳунари Бедил ва дар фаслҳои баъдӣ осори ӯ мавриди баҳси муфассал қарор гирифтааст. Гарчи баррасиҳои Ғуломхусайини Мучаддадӣ ба андозаи мулоҳизаҳои Салҷуқӣ дақиқ нест, лек асар ҳамчун муқаддимае бар Бедилшиносӣ, зиндагинома ва осори ӯро ба таври

¹ Шафеии Кадканӣ. Шоири оинаҳо, сах. 33

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

сода ва бо забон ва шеваҳои муосир тавсиф менамояд.¹

Соли 1351 дар Кобул китоби дигаре бо номи “Ахвол ва осори Мирзо Абдулқодири Бедил” чоп шуд, ки аз назари мазмуну мухтаво ва ҳатто унвонгузори баъзе бобҳо ба китоби “Бедилшиносӣ”-и Мучаддадӣ бисёр шабоҳат дорад². Ин асар ибтидо аз сӯи дуктур Абдулғанӣ ба забони англисӣ таълиф ва баъдан аз сӯи Мир Муҳаммад Осаф Ансорӣ ба форсии дарӣ тарҷума шудааст. Чуноне ки дар муқаддимаи он омадааст, китоб ҳосили заҳматҳои ҳафтсолои дуктур Абдулғанӣ буда, ба қавли яке аз соҳибназарони бедилшиносии Афғонистон Маликушшуаро Бетоб “дар тарҷумаи ҳол ва ташреҳ ва таҳлили афкори ҳазрати Мирзо муфассал ва ҷомеътар аз ин китобе нест”.³ Дар ҳақиқат ҳам китоби дуктур Абдулғанӣ аз назари корбурди равишҳои замонавии таҳқиқ ва дастрасии васеъ ба сарчашмаҳо аз дигар осори зикршуда болотар меистад.

Дуктур Асадуллоҳ Ҳабиб низ дар мавриди Бедил китобу мақолаҳои зиёд дорад ва асари арзишманди “Бедил, шоири замонҳо”, ки соли 1363 ҳ.ш. дар матбааи Донишгоҳи Кобул ба чоп расидааст, аз ҷумлаи онҳост. Муаллифи китоб дар қанори баррасии кӯтоҳи зиндагинома ва нуфузи шеъри Бедил

¹ Пӯҳанд Ғулом Ҳасан Мучаддадӣ, Бедилшиносӣ, ҷилдҳои 1 ва 2, Кобул, 1350 ҳ.ш.

² Дуктур Абдулғанӣ, Ахвол ва осори Мирзо Абдулқодири Бедил, тарҷумаи Мирмуҳаммад Осафи Ансорӣ, Кобул, матбааи “Пӯҳнӣ”, 1351 ҳ.ш.

³ Ҳамон ҷо, муқаддима

дар Афғонистон, асосан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ дар шеъри Бедил пардохта, андешаҳои ӯ дар боби баробариву бародарии миллатҳо, мақому манзалати инсон, вазъи ҷомеаву замон ва ғайраро инъикос намудааст. Қобили зикр аст, ки дар ҳоле, ки бедилшиносони афгон маъмулан ба афкори фалсфиву ирфонии Бедил таваҷҷуҳ доштаанд, Асадуллоҳ Ҳабиб дар навиштаҳои дигараш низ ба ҳамин паҳлӯи ҷаҳонбинии Бедил рӯ овардааст. Дар ин маврид шояд ӯ зимни навиштани мақолаи илмӣ “Бедилшиносӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ”¹ ва ошноии хуб бо осори бедилшиносони ин кишвар таҳти таъсир қарор гирифта бошад.

Илова ба осори илмиву таҳқиқии бедилшиносӣ, ки намунаҳои он бисёр зиёданд, дар Афғонистон як силсила шарҳу тафсирҳои бар осори Бедил ба миён омадаанд, ки ба тариқи анъанавӣ навишта шудаанд.

Намунаҳои муосири ин гуна шарҳҳо ба ду тариқ паدید меоянд. Аввалан, дар Афғонистон маҳфилҳои бедилхонӣ ва ҳалқаҳои дарсии бедилшиносони варзида ҳамеша ҷаҳол буда, дар онҳо ашъори Бедил ба тариқи интихобӣ ва ё бо тартиби муайян шарҳу тафсир шудааст, ки ёддоштҳои сабтшудаи ҳозирон ва шогирдонии ин гуна маҳфилҳо гоҳо ба шакли китоби алоҳида даромадаанд. Сониян, бедилшиносони ҷудоғона ба сурати хос машғули шарҳнависӣ бар осори Бедил буда, корҳои худро дастраси умум гардониданд.

Аз ҷумлаи шорехони муосири Бедил дар Афғонистон Муҳаммад Абдулҳамиди Асир бо

¹ Си мақола дар бораи Бедил, сах. 293

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

тахаллуси Қандиоғо будааст, ки аз шайхони тариқат шинохта шуда, рӯзҳои панҷшанбе дар манзилаш маҳфилҳои бедилхонӣ баргузор менамудааст.¹ Аз тавсифҳои зиёде, ки дар мавриди маҳфилҳои Қандиоғо навишта шудааст, чунин бармеояд, ки ҳалқаҳои ӯ ба бедилхонии Мовороуннаҳри тоинкилобӣ бисёр шабеҳ будааст ва такрори матлаб зарурате надорад.

Ин шореҳ чанд китобе дар шарҳи осори Бедил нигоштааст, ки яке аз онҳо бо номи “Қалиди ирфон”², аз ду ҷилд иборат буда, байтҳои интихобие аз ғазалҳои ӯро аввал аз назари маънӣ ва сипас аз назари мафҳуму истилоҳҳо шарҳ кардааст. Вале то ҳанӯз фақат ҷилди аввали он бо дастхати муалиф³ нашр шудааст. Дар китоби дигари худ, ки “Шарҳи рубоӣи Мирзо Абдулқодири Бедил (раҳматуллоҳи алайҳ)” ном дорад, Қандиоғо рубоӣи Бедилро дар мавзӯҳои ирфоние чун дард, ибрат, сулук, таҳқиқ ва маош бо забони содда ва бо равиши пешиниён шарҳ намудааст⁴.

Дар канори шарҳи осори Бедил, Қандиоғо дар пайравӣ аз ӯ шеър низ гуфта, ба теъдоди зиёде аз ғазалҳои Бедил муҳаммас бастааст, ки баҳше аз онҳо дар маҷмӯае бо номи “Пайванди дилҳо”⁵ ва

¹ Рӯзномаи Ҳамшаҳрӣ, Техрон, 16 исфанди соли 1371 ҳ.ш.

² Муҳаммад Абдулҳамид Асир “Қандиоғо”. Қалиди Ирфон, ҷилди аввал, (шарҳи абёти ғомизи Абулмаъони Бедил.) Кобул, 1370

³ Ҳамон ҷо, муқаддима

⁴ Муҳаммад Абдулҳамид Асир “Қандиоғо”. Шарҳи рубоӣи Мирзо Абдулқодири Бедил (раҳматуллоҳи алайҳ), Кобул, 1369

⁵ Муҳаммад Абдулҳамид Асир (Қандиоғо). Пайванди дил, наشري Вазорати иттилоот ва култур, Кобул, 1369 ҳ.ш.

намунаҳои дигараш дар охири китоби “Шарҳи рубоӣи Абдулқодирӣ Бедил (раҳматуллоҳи алайҳ)” ғирдоварӣ шудаанд. Чун то ин лаҳза аз осори шоирони бедилгарои Афғонистон намунае оварда нашуд, муносиб аст, ду банд аз як мухаммаси Муҳаммади Асир бар ғазали Бедил пешкаш гардад:

Баҳори ноз аз тарфи гули рӯи ту меояд,
Насими хушгӯвор аз сунбули мӯи ту меояд,
Кадомин маҳмили умед аз сӯи ту меояд,
“Чунуне бо дили гумгашта аз кӯи ту меояд,
Димоғи ман парешон аст ё бӯи ту меояд.”

Ҳучуми чилва шуд охир ба ҳайрат раҳнамуни ман,
Муҳаббат чӯши найранге зад аз ҳар қатра хуни ман,
Ғар инҳо нест таъсири дили ваҳдатфусуни ман,
“Гули боғи чи найранг аст тамҳиди ҷунуни ман,
Ки бо худ то ғиребон медам, бӯи ту меояд”¹.

Дар поёни бояд гуфт, ки маҷмӯи осори бедилнаи шоирон ва таҳқиқоти бедилшиносони Афғонистон бештар аз ҳар ҷои дигар буда, ҳам ба сабаби бузургии ҳаҷми он ва ҳам ба сабаби дар шароити ҳозир дар дастрас қарор надоштани ҳамаи он осор, зикру тавсифи яқояки онҳо номумкин аст ва матолиби ин бахш фақат барои пурратар ғардонидани тасаввурот дар бораи таъсир ва ҷойгоҳи Бедил дар тамоми ҳавзаҳои адаби форсӣ оварда шуд ва ҳаргиз ҳамсанги як таҳқиқи ҷудоғона дар мавриди бедилгарои ва бедилшиносӣ дар Афғонистон намебошад.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 72-75

Баъзе адабиёти истифодашуда:

1. Файз Муҳаммадхони Закариё. Бедил чӣ гуфт? Техрон, “Тобон”, 1334 ҳ.ш.
2. Ҳасани Хусейнӣ. Бедил, Сипехрӣ, сабки ҳиндӣ. Техрон, “Суруш”, 1368 ҳ. ш.
3. Мачаллаи “Шеър”, шумораи 11, Техрон, 1373 ҳ.ш.
4. Ян Рипка. Таърихи адабиёти Ирон. Тарҷумаи Исо Саҳобӣ, Техрон, 1354 ҳ.ш.
5. Иржа Бечка. Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон. Тарҷумаи Муҳаммад Ибодиён ва Сайид Аббоснажоди Ҳичратдӯст. Техрон, Маркази мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангии байналмилалӣ, 1372
6. Сайидои Насафӣ. Куллиёти осор. Душанбе. Дониш, 1990
7. Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ. Шоири оинаҳо. Баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил. Чопи сеюм. Муассисаи интишороти “Огоҳ”, Техрон, 1371
8. Сайид Муҳаммад Муҳити Таботабой. Бозгашти сабки ҳиндӣ ба Ирон //Соиб ва сабки ҳиндӣ, бо кӯшиши Муҳаммад Расули Дарёгашт. Техрон. Интишороти Китобхонаи марказӣ ва маркази аснод,

- исфанди 2535(1354х.ш.)
9. Фарҳанги Иршод. Муҳочирати таърихии ирониён ба Ҳинд. Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, Техрон, 1365
 10. Девони Баҳор. Техрон. Интишороти “Тус”, 1368
 11. Забехуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёт дар Ирон. Техрон, интишороти “Фирдавс”, 1364х.ш.
 12. Девони Мавлоно Абдулқодири Бедил. Бо эҳтимоми Хусайни Оҳӣ, чопи саввум, Техрон, нашри “Фурӯғӣ”, 1371х.ш.
 13. Муҳаммадтақии Баҳор (Маликушшуаро). Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ, Техрон, “Амир Кабир”, 1338 х.ш.
 14. Алии Даштӣ. Нигоҳе ба Соиб. Техрон, “Амир Кабир”, 1355х.ш.
 15. Мавлоно Абдулқодир Бедили Деҳлавӣ. Куллиёт. Дар се чилд. Техрон, “Илҳом”, 1376 х.ш.
 16. Маҷаллаи Фарҳанг, нашри Бунёнди фарҳанги Тоҷикистон, соли 1992, шумораҳои 1-2
 17. Рӯзномаи “Ҷумҳурии Исломи”, шумораҳои 29 меҳри 1371, 6 обони 1372 ва 13 обони 1371
 18. Аҳмади Азизӣ. Рустои Фитрат. Интишороти Барг, Техрон, 1368

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

- 19.Мачаллаи Суруш, соли 1365, шумораҳои 354, 355, 356, 362, 364, 366, 367
- 20.Намунаҳои адабиёти тоҷик. Кори гурӯҳӣ. Нашдавтоҷ, Душанбе, 1940
- 21.Носирҷон Маъсумӣ. Асарҳои мунтахаб, чилди якум, Душанбе, “Ирфон”, 1977
- 22.Турсун Неъматов. Мирзо Абдулқодири Бедил // Китоби дарсии адабиёти тоҷик барои синфи 10. “Маъориф”, Душанбе, 1990
- 23.Ҷобилко Додалишоев. Куллиёти осори Сайиди Насафӣ. ??????
- 24.Садриддин Айни. Ёддоштҳо. Нашдавтоҷ. Сталинобод, 1954, ҷ. 1-2
- 25.Раҳматуллоҳи Возех. Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб. Бо муқаддима ва тасхеҳи Асғари Ҷонфидо. “Дониш”, Душанбе, 1977
- 26.Нодира. Девон. “Ирфон”, Душанбе, 1967
- 27.Мачаллаи “Садои Шарк”, 1960, шумораҳои 1-2
- 28.Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим. Бо чашми вичдон. Душанбе, 1978
- 29.Тошхӯча Асирии Хучандӣ. Ашъори Мунтахаб, “Адиб”, Душанбе, 1987
- 30.С.Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. Москва, 1926

- 31.З.Раҷабов. Аз таърихи афкори ҷамъиятии сиёсии халқи тоҷик. Нашдавтоҷ, Сталинобод, 1959
- 32.Зуфархони Ҷавҳарӣ. Асарҳои мунтахаб. Мураттиб Суҳайлӣ Ҷавҳаризода. Нашдавтоҷ.-Душанбе, 1962
- 33.Ҳоҷа Неъматуллоҳи Муҳтарам. Тазкират-уш-шуаро. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо. “Дониш”, Душанбе, 1976
- 34.Туғрали Аҳрорӣ. Корвони муҳаббат. Девони ашъор, “Ирфон”, Душанбе, 1990
- 35.Савдо. Мунтахабот. Нашдавтоҷ. Сталинобод, 1958
- 36.Расул Ҳодизода. Аҳмади Дониш, тарҷумаи ҳол ва мероси адабию илмӣ, Душанбе, “Ирфон”
- 37.Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ, китоби дуввум. Душанбе, “Дониш”, 1989
- 38.Расул Ҳодизода. Сапедадам. Душанбе, “Ирфон”, 1976
- 39.Ашъори форсии Иқболи Лоҳурӣ, Техрон, “Ҷовид”, 1361
- 40.Маҷалаи мутолиоти Осӣи Марказӣ ва Қафқоз. Техрон, 1372, шумораи 2
- 41.Садриддин Айнӣ. Ёддоштҳо. Бо кушиши Саидии Сирҷонӣ. Техрон, “Оғох”, 1361
- 42.Асадуллоҳ Ҳабиб. Вожасозӣ ва

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

- одатсителии сарфӣ ва наҳвӣ дар сурудаҳои Бедил //Мачаллаи “Фарҳанг”, соли 1993, шумораҳои 1-3.
43. Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи сеюм.-Душанбе, “Дониш”, 1966
44. Абдурауфи Фитрат. Бедил дар як маҷлис. Москва, 1923
45. Мансури Мунтазир. Муқаддимаи Девони Бедил. Техрон, “Нашри байналмилалӣ”, бидуни сол
46. Б.Ғафуров. Тоҷикон.- Душанбе, “Ирфон”, 1985
47. Асадуллоҳ Ҳабиб. Бедилшиносӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ //Си мақола дар бораи Бедил
48. Садриддин Айнӣ. Ашъори мунтахаб. Душанбе, Нашдавточ, 1966
49. Абдулқодири Белил. Осор. Душанбе, Адиб, чилдҳои 1,2,3
50. Мирзо Турсунзода. Асри ман. Душанбе, “Ирфон”, 1974
51. Гулчини ашъори Гулрухсор Сафиева. Техрон, 1373
52. Асадуллоҳ Ҳабиб. Бедил - шоири замонаҳо, Кобул, наشري “Пуҳантун”, 1363 ҳ.ш.
53. Куллиёти Бедил, чилдҳои 1-4, Кобул,

- матбааи “Пуҳнӣ”, солҳои 1341-1344 ҳ.ш.
54. Халилуллоҳ Халилӣ. Файзи Кудс, Кобул, (бе нишондоди сол)
55. Салоҳиддин Салҷуқӣ. Нақди Бедил. матбааи “Пуҳнӣ”, Кобул, 1343 ҳ.ш.
56. Ғулом Ҳасан Мучаддадӣ. Бедилшиносӣ. Ҷилдҳои 1 ва 2, Кобул, 1350 ҳ.ш.
57. Абулғанӣ. Аҳвол ва осори Мирзо Абдулқодирӣ Бедил. Тарҷумаи Мирмуҳаммад Осафи Ансорӣ. Кобул, матбааи “Пуҳнӣ”, 1351 ҳ.ш.
58. Муҳаммад Абдулҳамид Асир “Қандиоғо”. Калиди Ирфон. Ҷилди аввал (шарҳи абёти ғомизи Абулмаъонӣ Бедил), Кобул, 1370
59. Муҳаммад Абдулҳамид Асир “Қандиоғо”. Шарҳи рубоӣи Мирзо Абдулқодирӣ Бедил (рахматуллоҳи алайҳ), Кобул, 1369
60. Муҳаммад Абдулҳамид Асир «Қандиоғо». Пайванди дил. Нашри Вазорати иттилоот ва култур, Кобул, 1369 ҳ.ш
61. Файз Муҳаммадхони Закариё. Бедил чӣ гуфт? Техрон, “Тобон”, 1334 ҳ.ш
62. Ҳасани Ҳусайнӣ. Бедил, Сипехрӣ, сабки хиндӣ. Техрон, “Суруш”, 1368 ҳ.ш
63. Садриддин Айнӣ. Мирзо Абдулқодирӣ Бедил,

ДАР ҚАЛАМРАВИ БЕДИЛ

нашриёти давлатии Тоҷикистон.- Сталинобод,
1954

64. Саид Муҳаммад Муқими Таботабой. Бозгашти сабки ҳиндӣ ба Ирон. // Соиб ва сабки ҳиндӣ. Интишороти китобхонаи марказӣ ва маркази аснод Техрон, исфанди 2535-1354.
65. Кайҳони ҳавоӣ, соли даҳум, обонмоҳи 1372, шумораи 81 (вижаи фарҳанги Тоҷикистон)